

DR. SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI

MAGYARHONI ZSIDÓ IMAEGYLET

DR. SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI
ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI

A forráskiadvány főszerkesztője:
Róna Tamás

A forrást sajtó alá rendezték, közreadják, valamint a
bevezető tanulmányt írták a ZSIMA Judaisztikai
Kutatócsoportjának kutatói:
Kántás Balázs – Róna Tamás – Szabó Piroska

Judaisztikai szaklektor, a héber nyelvű idézetek
magyarázója:
Somos Péter

Borítóterv: Szájli Gabriella

ISBN 978-615-6250-66-7

MAGYARHONI ZSIDÓ IMAGYELET (ZSIMA)
BUDAPEST
2023

Tartalom

Dr. Schindler József főrabbi és munkássága	3
Bevezetés.....	3
Dr. Schindler József főrabbi rövid pályarajza	6
A közreadott judaisztikatörténeti forrásokról és a forrásközlés elveiről.....	12
Egy régi arab anyagelmélet.....	14
Előszó.....	15
Bevezetés.....	17
I. Az atomizmus felmerülése az iszlám filozófiájában.....	20
II. Az okkazonalista atomizmus rendszere Májmuni alapján	31
A.) Az atomizmus ismeretelmélete	32
B.) Az atomizmus metafizikája.....	37
III. Az okkazonalista atomizmus forrásai.....	50
A.) Az ismeretelmélet forrásai	54
B.) A metafizika forrásai.....	56
IV. Májmuni kritikája az okkazonalista atomizmusról	69
A.) Az ismeretelmélet bírálata.....	73
B.) A metafizika bírálata	81
V. A modern fizikai elméletek viszonya a Májmuni alapján álló vallásfilozófiához és istenfogalomhoz.....	96
Irodalom.....	99
Schindler József főrabbi kisebb szakmai cikkei	103
Ponim el ponim (Előszó a Vidéki Rabbikar Körlevele 1954-es évfolyamához).....	104
Aggádák olvasása közben.....	108
Kedves kartársak!.....	115
Söna'im mikró vöechod tárgum.....	117
Vágyak és remények 5715	123

Mérleg.....	127
Pirulás nélkül.....	132
75 éve halt meg a MÁLBIM	137
A megkéssett tavasz.....	142
Vidéki zsidóságunk I.....	147
Vidéki zsidóságunk II.	150
Vidéki zsidóságunk III.....	155
A vidéki zsidóság kormegoszlása	160
Megjegyzés a „Zsidómisszó vagy zsidóüldözés” című cikkhez	168
A forrásközléshez felhasznált szakirodalom	175

DR. SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI ÉS MUNKÁSSÁGA

BEVEZETÉS

Időszámítás szerint 70-ben Titus¹ római hadvezér és későbbi császár elpusztította Jeruzsálemben a Második Szentélyt.² Ezt követően a zsidó közösségek szétszóródtak a világban...

Olvassuk a szent iratok között, hogy Johanán ben Zakkáj³ főpap kérésére az imperátor engedélyezte, hogy

¹ Josephus Flavius: *A zsidó háború*. Görögből fordította: Révay József. Gondolat Kiadó, Budapest, 1958. 415–416. o.

² *A szentély kulcsai*. (Jer. Sekal. VI. 2.); 2: *Traján és Jeruzsálem*. (Jer. Szukkah V. 1.); 3: *Miért pusztult el Jeruzsálem?* (Fol. 55. b.;) 4: *A templom lerombolása után* (Fol. 60.b.). In: Dr. Molnár Ernő: *A Talmud könyvei*. IKVA Könyvkiadó, Eger, 1989. 135., 165., 279–281., 396–397. o.; Gábor György: *A diadalíven innen és túl*. Akadémiai kiadó, Martonvásár, 2009. 149. o.

³ Johanán ben Zakkáj (kb. 30 – kb. 90) ókori zsidó hittudós, rabbi, tanító, lényegében a zsidó szellem megmentője. Hillél iskolájának követője volt. Számos tanítványt nevelt fel. Amikor Vespasianus római császár meghódította Júdeát, és bekerítette Jeruzsálemet, úgy döntött, hogy nem vár Isten csodájára, és maga veszi kézbe a zsidó szellemi élet irányítását. Javnében – Jamniában – élt egy kis csoportnyi Tóra-tudós, Johanán ben Zakkáj pedig úgy vélte, hogy ez a kis csoport adhatná a zsidóság további szellemi-eszmei továbbélésének energiáit. Az ő tevékenységük biztosíthatná a zsidó élet továbbélését – folytatolagosságát, ha Jeruzsálem és a Templom elpusztulna.

Javne városában megalapítsák az első tanházat. Ennek a tanháznak az élére tanítómesterek, azaz rabbik kerültek.

A zsidóság történelemszemléletén keresztül, ahogy visszatekintünk az elmúlt évezredek eseményáradatára, és megpróbálunk az időben valamiféle stabilitást, tájékozódási pontokat keresni, rövidebb vagy hosszabb szakaszokban, ezt a fajta biztonságot egy-egy közösség körül találhatjuk meg. Javne óta a világ zsidó közösségeinek élén egy-egy tanítómester áll, akinek személye, jelleme, ars poeticája, fáradhatatlan és önzetlen munkája alakította, formálta, építette a közösségeket.⁴

Elhatározta, hogy Javnét és bölcseit megmenti – mert a Tórában látta a nemzeti fennmaradás lényegét. A zelótáknak, az egyik harcias zsidó vallási irányzat híveinek nem felelt meg Zakkáj személye, azonban nagy tekintélye miatt nem tudták félreállítani. Jeruzsálem ostroma alatt egy koporsóban vitette ki magát a harcok közepette a városból. Életéről lásd bővebben: Jacob Allerhand: *A zsidóság története. Ókor – Az első szentély pusztulásától a Talmud lezárásáig bibliai bevezetéssel*, ford. Lichtmann Tamás. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1988. Valamint lásd: H. H. Ben-Sasson: *A History of the Jewish People*. Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, 2002. 319-320. o. (A továbbiakban: History.)

⁴ „Throughout the Jabneh era, from immediately after the destruction of the Temple until the Revolt of Bar Kabbah (70-132), many steps were taken that were to have a decisive influence on the coherence of the nation under the contemporary conditions. The sages were able to gain control over the different groups and trends that were competing within the nation. Sects such as the Sadducees or the Essenes were no longer heard of. ... In the Jabneh era regulations were laid down to ensure that to soil of the Land of Israel would remain under Jewish ownership and to protect it against conversion to common pasture for shepherds, whose numbers had increased considerably since the destruction of the Temple. The philosophy of this generation

Amikor a magyarországi zsidó közösségek történetét bármilyen szempontok mentén vizsgáljuk, a közösség arculatáért felelős rabbik munkásságának feltérképezése elengedhetetlen feladat. A magyar zsidó közösség történetét ugyanis a kezdetektől a kiteljesedéséig, majd a vészkorszakig és egészen napjainkig alapjaiban határozta meg a rabbik, e tudós-tanító emberek jellem- és közösségformáló szerepe.

E forráskiadvány középpontjában egy neves, ám mára szinte elfeledett magyar rabbi áll: dr. Schindler József.

E forrásközlő munka célja pedig többek között az, hogy Schindler József főrabbi pályarajzának ismertetése és egy kiváló zsidó vallástudományi tanulmányának újraközlése révén emléket állítson a jeles zsidó vallási vezetőnek, aki a vészkorszaktól a Kádár-korszak első feléig, a legnehezebb történelmi időkben híven szolgálta közösségét, amennyire erejéből és lehetőségeiből tellett.

stressed the religious importance of the land and of settling on it; and under the influence of this philosophy halakhic rules were laid down to encourage the redemption of the land from gentile ownership.” History 325. o.

DR. SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI RÖVID PÁLYARAJZA

Dr. Schindler József 1918. június 4-én, Budapesten született. 1942-ben szerezte meg a bölcsészdoktori végzettséget, rabbinikus diplomáját pedig⁵ 1943-ban kapta meg, s még ugyanabban az évben Kecskemétre került.⁶

Mivel fiatalemberként lett a helyi zsidó közösség vezetője, ezért teljesen átélte a fiatalságot (is) sújtó törvények által kiváltott ambivalens érzéseket. Ezeket igyekezett feloldani, kezelni egy nagyszerű pedagógus látásmódja és metodikája alapján.

Rengeteget foglalkozott az ifjúság nevelésével, zsidó tanuló napközit, zenei és irodalmi képzést, ipari és sportszakosztályt szervezett.

⁵ „Rabbiképesítő vizsgálatok: A rabbivizsgálatokat január 5, 6, 7 és 8-án tartottuk. Házi dolgozataik és zártbelyi írásbeli vizsgálatuk alapján szóbeli vizsgálatra bocsájtattak dr. Frenkel Andor, dr. Schwarzbart József, dr. Schindler József és dr. Teszler Herman. A vizsgálobizottság elnöke a néhai dr. Hevesi Simon pesti vezető-főrabbi, a vezérlőbizottság részéről kiküldött tagja dr. Kecskeméti Ármin makói főrabbi, egyetemi m. tanár volt. Vizsgáztató tanárok: Guttmann Henrik, dr. Hevesi Ferenc, dr. Löwinger Sámuel és dr. Róth Ernő. A január 10-én megtartott avató-ünnepségen dr. Hevesi Simon avatta fel a jelölteket, akikhez dr. Kecskeméti Ármin intézett beszédet. Nevükben dr. Schindler József mondott magyar és dr. Teszler Herman héber nyelvű hála- és búcsúbeszédet.” A budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1942/43. tanévről. Kiadja az intézet igazgatósága, Budapest, 1943. 20. o.

⁶ Moshe Carmilly-Weinberger: *The rabbinical seminary of Budapest 1877-1977*. Sepher-Hermon Press, inc., New York, 1986.

A közösség építése mellett tudományos ismereteit is mélyítette. Ennek egyik ismert példája az 1941-ben elkészült doktori dolgozata, *Egy régi arab anyagelmélet – Az okkaszionalista atomizmus rendszere, forrásai és kritikája Májmuní alapján* című munkája, melynek előszavában összefoglalja a mű kutatási céljait:

„A szellemtörténeti megalapozás után megrajzolom e rendszert Májmuní alapján, mégpedig nem a praemissák sorrendjét követve, hanem amint ezt ott megokolom, filozófiai problémakörök szerint csoportosítva az anyagot”.⁷

A továbbiakban kifejti többek között az atomizmus felmerülését az iszlám filozófiájában:

„Az iszlám tanainak kialakulásakor a vallási tételeket nyomon követi a filozófiai reflexió. Bagdad és Baszra teológiai iskoláiban megindul a Korán értelmezése. A régi arab hagyomány mélyen él a nagy tömeg lelkében. A Korán egyik-másik megállapítása e hagyománynak ellentmond. De magában a Koránban is különböző rétegeket lehet elválasztani. Mohammed tanításai nem egységesek. Sokszor változtatja nézetét egyazon kérdésben, akkori tanulmányainak, helyzetének megfelelően. E különbségek bekerülnek a Koránba, és alkalmat szolgáltatnak a különböző iskolák kialakulásához. Mindegyik iskola jogosan hivatkozik arra, hogy ő a

⁷ Schindler József: *Egy régi arab anyagelmélet – Az okkaszionalista atomizmus rendszere, forrásai és kritikája Májmuní alapján*. Arany János irodalmi és nyomdai műintézet rt, Budapest, 1941. 3–4. o.

próféta tanításainak egyedüli bordonzója, hiszen mindegyik megtalálja a Koránban tanításainak alapját. Ugyanakkor az arab hagyományt sem lehet félreállítani. A hívek kérdeznak, felelni kell. De a gondolkodó lelkében is felmerülnek kétségek, az ellentétes álláspontokat át kell hidalni, vagy magasabb szintézisbe összefogni, hogy egységes tételrendszert kapjunk. A szellem dialektikájában felmerül az ellentétes nézetek összefogásának szakasza. Ámde ez elősegíti az eklekticizmus kialakulását. A legtöbbféleképpen magyarázott tételek egyike a Korán felfogása az akarat szabadságáról. Mohammed maga is többféleképpen nyilatkozott e kérdésről, így mindegyik iskola hivatkozhatott a próféta kijelentésére. A szabadságtól a legszélsőbb determinizmusig hullámzik a magyarázók felfogása. A felelet pedig szükséges, nem lehet homályban tartani, mert a vallás egyik alappilléreiről van szó. A megoldás következménye az erkölcs területén beláthatatlan. De a kérdés egyben a metafizikának is alapvető kérdése. A spekuláció tehát a vallás segítségére siet, támogatja a probléma megoldásában. A megoldás nemcsak az egyest érdekli, hanem a tömeget, hiszen olyan kérdés, mely mindegyikük lelkében felmerült. A tömeg pedig egy-egy gondolkodó köré fog csoportosulni, aki éppen kielégíti az ő saját megoldását. Hiszen ő maga is foglalkozik vele, talál megoldásokat, csak nem tudja összefüggő tételrendszerre alakítani. Így alakul a gondolkodóból és néhány különösen érdeklődő emberből az iskola. Mielőtt az atomista iskola tanításait vizsgálat tárgyává tesszük, helyesnek látszik a probléma felmerülésének vizsgálata. Ehhez pedig ismernünk kell az iszlám istenfogalmát, a kulturális és szociális helyzetet.”⁸

⁸ Schindler József: Egy régi arab anyagelmélet – Az okkazonalista atomizmus

Ezekben az években mind a rabbi, mind pedig a fiatalság a háborús borzalmak közepette is azt vallotta, amelyet 1943-ban kiadott évkönyvükben olvashatunk:

*„ha nincs közösségi élet, kihal a zsidó fiatalokban a közösségi érzés, és így nem lehet sem hazájának, sem városának, sem pedig hitközségének teljes értékű, becsületes polgára”.*⁹

1944 tavaszától elkezdődött a vidéki zsidóság deportálása. Ez a dermedt sötétség telepedett rá Kecskemét városára, és a tavasz helyett az elmúlás szele érintette meg az egész kecskeméti közösséget. Ő volt az egyetlen ember, aki lélekben és szellemben megtartotta a zsidó gettóba összegyűjtött hittestvéreiben a túlélés lángját. Schindler főrabbi volt az, aki 25 évesen a zsidótörvények által sújtott kecskeméti zsidó közösség élére állt, s aki ezekben a borzalmas pillanatokban is korát meghazudtoló éleslátással, erkölcsi tartással és a tanító szó mindenkori erejével tartotta össze és vigyázta a közösséget.

Mikor 1944 tavasza a vége felé közeledett, a kecskeméti zsidó hitközség több mint 1400 tagját már Auschwitzba deportálták. Köztük a főrabbit is, aki tudta, hogy az embertelen kegyetlenséget is túl kell, hogy élje, vissza kell, hogy térjen, mert érezte és tudta, hogy arra

rendszere, forrásai és kritikája Májmuni alapján, i. m. 7–8. o.

⁹ Somodi Henrietta: *A kecskeméti ortodox zsidók és zsinagógájuk története*. Aura. Budapest, 1999, 104. o.

hivatott, hogy a haláltáborok poklából visszatérő keveseknek legyen pásztora és lelki támasza.

Schindler rabbi végül valóban maga is a Holokauszt borzalmainak kisszámú túlélője között volt, és a második világháború után újra lelkesen a hitközség élére állt.

A visszatérését követő hónapokban a főrabbi feladataul tűzte ki, hogy maradandó és méltó emléket állítson az elhurcoltaknak. Így épül föl a kecskeméti zsidó temetőben az új ravatalozó, ahol megálmodója akarata szerint az elhurcoltak nevét a szentírási citátumokkal, hagyományos szimbólumokkal együtt vésték márványba, és amelyek ott láthatók a mai napig.

Schindler József főrabbi 1945 és 1950 között még optimista volt, és erősen bízott abban, hogy a kecskeméti zsidó hitközség megmenthető, ám látta azt is, hogy a környező települések zsidóságával együtt közel 4000 lelket magába foglaló közösség megsemmisült, s azok a kevesek, akik mégis visszatértek, elhagyták a várost, elhagyták az országot, vagy magát a zsidóságukat hagyták maguk mögött. Ezért úgy döntött, hogy elfogadja a felkérést, mely a szegedi rabbiszék betöltésére vonatkozott.

A főrabbit Szegeden 1950. június 23-án Scheiber Sándor, a 20. század egyik legnagyobb zsidó tudósa, főrabbi, az Országos Rabbiképző Intézet rektora iktatta be, ahol 1962-ig, egészen haláláig látta el a feladatait.¹⁰

¹⁰ Moshe Carmilly-Weinberger: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977*. Sepher-Hermon Press, New York, 1986. 316. o.

A második világháború és a Holokauszt borzalmait után Schindler tudta, hogy hosszú, nehéz évek várnak a zsidó közösségekre, már azokra a kevesekre, akik megmaradtak.

Ezért úgy döntött, hogy 1954-től elkezdí szerkeszteni és kiadni a *Vidéki rabbikar körlevele* című időszaki kiadványt, amely szamizdat jellegű folyóirat volt, hogy segítse és támogassa vidéki rabbiktársait a lelkipásztori feladatokban.¹¹

„A vidéki zsidó népesség lélekszámának és egyéb adatainak statisztikaszertű ismerete hitéleti szempontból rendkívül fontos. Adatokra nem csak a hitélet megszerzése céljából van szükségünk, hanem elsősorban a hitélet programjainak helyes kialakítása végett. Azok a hitéleti keretek, melyekre jogi és szellemi értelemben az 1950-es egységes szervezeti szabályzat és intézményei épültek, öt esztendő alatt nagyon sok vonatkozásban idejüket múlták.”¹²

Schindler József főrabbi fiatalon, mindössze 45 évesen hunyt el 1962. szeptember 15-én. Végrendeletében

¹¹ „Ma írunk és a másnak írunk. Szeretettel kell követnünk minden erőfeszítést, amivel az ember életét jobbá, szebbé akarjuk tenni. Ez tanításunk lényege. A vidéki rabbistület körlevele csoportosulás, de nem kirekesztő szándékú megmozdulás. Az idők múlásával ugyanazok lesznek a módszerek a főváros lelki gondozásában, mint a vidéken. Csak a vidéki, az egyes embert meglátó, eszközökkel lehet majd eredményt elérni. E csoportosulás a Tóraért való megmozdulás.” – Ponim el ponim, In: Schindler József (szerk.): *Vidéki rabbikar körlevele*. I. évf. Szeged, 1954. 2. o.

¹² *Vidéki zsidóságunk. I. fejezet.* In: Schindler József (szerk.): *Vidéki rabbikar körlevele*. II. évf. MTA, Scheiber gyűjtemény) Szeged, 1955. 29. o.

úgy rendelkezett, hogy Raj Tamás főrabbi legyen az utódja.¹³

Sírját ma a szegedi temetőben találjuk. Halála után özvegye, Pannika, valamint Iván fia alijáztak, azaz kivándoroltak Izraelbe, és Holonban telepedtek le. Pannika 2009-ben tért meg őseihez.¹⁴

A KÖZREADOTT JUDAISZTIKATÖRTÉNETI FORRÁSOKRÓL ÉS A FORRÁSKÖZLÉS ELVEIRŐL

Az eredetileg is nyomtatásban megjelent judaisztikai forrás,¹⁵ Schindler József főrabbi kis könyv formájában is közreadott teológiai doktori értekezése, valamint a szerző kisebb cikkei, melyeket főként a maga által szerkesztett *Videki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadványban,¹⁶ illetve

¹³ A Kecskeméti Zsidó Hitközség legidősebb tagja által Róna Tamás főrabbinak közölt adatok alapján.

¹⁴ A Kecskeméti Zsidó Hitközség legidősebb tagja által Róna Tamás főrabbinak közölt adatok alapján.

¹⁵ Schindler József közreadott Maimonidész-tanulmánya online facsimile kiadásának elérhetősége:

<https://docplayer.hu/211644028-Egy-regi-arab-anyagelmelet.html>

Letöltés ideje: 2023. január 10.

¹⁶ Az 1954-es évfolyam online facsimile kiadásának elérhetősége:
https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/rabbikarkorl-evel/videki_rabbikar_korlevele_1_evf_1954.pdf

Az 1955-ös évfolyam online facsimile kiadásának elérhetősége:
<https://kisebbsegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/rabbikarkorl>

közölt 1954-ben és 1955-ben, illetve később a *Theológiai Szemle* vallástudományi szakfolyóiratban publikált, közlésekor a huszadik századi történeti források publikálásának elveit és bevett gyakorlatát követtük. Mivel nyomtatott és írógéppel írott, a mai olvasó számára is jól olvasható és érthető művekről van szó, a szövegeket alapvetően változatlan formában közöljük, mindössze apróbb módosításokat hajtottunk végre rajtuk, némely helyen a magyar nyelv mai helyesírási és központoszási szabályai szerint. A teológiai doktori értekezés eredeti kiadásban található lábjegyzeteket megtartottuk. Továbbá helyenként (szögletes zárójelben) a forrást magyarázó és szövegkritikai jegyzetekkel is elláttuk ott, ahol ezt feltétlenül szükségesnek ítéltük, többek között jegyzetekben közöljük a német nyelvű szakirodalmi idézetek magyar fordítását.

Noha dr. Schindler József főrabbi teológiai doktori értekezését és az általa szerkesztett két rabbikari körlevelet önálló elektronikus forráskiadványok formájában is feldolgoztuk, úgy véltük, ha a szerző fennmaradt írásai egybegyűjtve is közzétételre kerülnek, azzal jobban megőrizzük emlékét, felhívjuk figyelmét a hazai zsidóság történetében betöltött jelentőségére.

DR. SCHINDLER JÓZSEF

EGY RÉGI ARAB ANYAGELMÉLET

**Az okkazonalista atomizmus rendszere,
forrásai és kritikája Májmuni alapján**

ELŐSZÓ

Hevesi a „Dalalat al Hairin” című, Májmoni bölcséletét ismertető munkájában az atomisták bölcséletének vizsgálatakor megállapítja, hogy „Ebből a szempontból külön monográfiát igényelnek a Moreh első kötetének 73–74. szakaszai, melyeknek vitán kívül dús tartalmával itt vázlatosan foglalkozunk.” A jelen munka megpróbálja az ott lefektetett kíváncsiságnak megfelelően az okkazonalista atomizmus Májmoni művében megrajzolt alakját vizsgálat tárgyává tenni.

Munkám felöleli az említett fejezeteket. A M. N. I. 74–76. fejezetekben leírt istenbizonyítékok ismertetését és Májmoni általi cáfolatait mellőzöm, egyrészt mert a kalámista istenfogalmat tárgyaló munkák e fejezetekkel bőven foglalkoznak, és így megállapításukat csak feleslegesen ismételném. Másrészt pedig e bizonyítékok az előttük közölt 12 praemissán alapulnak, így ezek szemléltetésével újat amúgy sem mondhatnék. Felhasználtam természetesen e fejezetekből és a M. N. többi részéből mindazt, ami az atomista rendszer megértéséhez és szemléltetéséhez szükséges.

A szellemtörténeti megalapozás után megrajzolom e rendszert Májmoni alapján, mégpedig nem a praemissák sorrendjét követve, hanem amint ezt ott megokolom, filozófiai problémakörök szerint csoportosítva az anyagot. A III. fejezetben megpróbálom felderíteni e rendszer forrásait. A IV. fejezetben ismertetem Májmoni kritikáját, de egyben magam is rámutatok néhány ellentmondásra, és

Májmuni bírálatát is, ahol szükséges, kritika tárgyává teszem. A probléma felmerülésével helyesnek láttam az utolsó fejezetben a mai anyagelmélet összevetését az atomizmussal és Májmuni vallásbölcseletével, hogy ezzel mintegy lezárva a kört, igazoljam Májmuni kritikájának jogosultságát.

A Kalámra vonatkozó irodalmat (szinte teljesen) tekintetbe vettem. Meg kell említenem, hogy Moritz Guttman: *Das Religionsphilosophische System der Mutakallimun nach Maimonides*, Breslau 1885. c. munka kivételével, mely jelenleg Budapesten nem található, az összes idevágó munkákat sikerült tekintetbe vennem.

Köszönetet kell mondanom e helyen mindazoknak, akik e munkák megszerzését elősegítették. Nehezen teszem le a tollat most, amikor befejezem e vizsgálódást, mely annyira közel áll a mai ember érdeklődési köréhez, hogy Májmuni szavait erre értelmezve:¹⁷ „Nem olyan tárgy, melyet az ember egyhamar eldobhat”.

A szerző

¹⁷ M. N. I. 73, 10.

BEVEZETÉS

Anyagszerkezet és filozófia

A metafizikai megállapításokat szűkebb területen alkalmazza a természetfilozófia, hogy a természettudományokat ráépíthesse. Ugyanakkor a filozófia számol a természettudományok eredményeivel, és megpróbálja azokat a filozófiai világbép összességébe beleilleszteni. Ezért minden időben sokakat csábított az olyan vizsgálódás, mely a fizikai világ jelenségeit tekintetbe véve próbálta a valóság egészének képét megrajzolni és ez összefüggésekből egységes világmagyarázó elvet konstruálni. E fizikai jelenségek közül elsőrendűen fontos az anyagra vonatkozó elméletek tanulmányozása. A fenti viszony figyelembevételével Pauler szerint¹⁸ „A természetbölcsélet feladata a metafizika, mind a természettudományok megfelelő eredményeinek szemmel tartásával oly hipotézist állítani fel az anyag szerkezetéről, mely a tudomány mai álláspontján a jelenségek lehető legteljesebb magyarázatát képes adni. E teória szükségképpen hipotézisekre támaszkodik s nem is lehet más, mint hipotetikus jellegű: hiszen nyitva kell maradnia oly nemű módosítások számára, amelyeket a haladó pozitív tudomány eredményei kívánnak meg. Pl. a radioaktivitás felfedezése az anyag szerkezetére vonatkozó elméletek jelentős revízióját tette szükségessé”.

¹⁸ Pauler Á.: Bevezetés a filozófiába. 1920. 198. l.

Ámde éppen az anyag szerkezetéről az utóbbi néhány évtizedben többet tudtunk meg, mint a megelőző két évezredben. E megállapítások szükségessé tették, most már visszafelé, alapvető ismeretelméleti és metafizikai problémák más megfogalmazását. Éppen ezért nem érdektelen, ha az arab filozófusok egyik csoportjának az anyagból kiinduló világmagyarázatát a súlyában legnagyobb zsidó filozófus vizsgálólencséjén keresztül elemezzük. Ez által bepillantunk nemcsak az ő teóriájukba, hanem képet kapunk a zsidó bölcselet álláspontjáról e kérdésben, és összevethetjük, mennyiben tudjuk beleilleszteni az anyag szerkezetéről szóló mai elméletet a zsidó vallásbölcselet téglái közé.

A szóban forgó anyagelmélet: az atomizmus. Képviselői az arab ortodoxia hívei, kik éppen e felfogás alapján gondolták a maguk teológiai problémáit megoldhatónak. Számunkra elsősorúan érdekes e téma, mert a mai empirikus természettudomány egynémely megállapítására és az anyagelméletből következő metafizikai tételekre az említett gondolkodók igen sok esetben ráhibáztak. „Der Mensch steht dem Atom ein wenig näher als dem Stern. Gegen 10 Atome bilden seinen Körper; gegen 10 menschliche Körper liefern genug Stoff um einen Stern aufzubauen”¹⁹ – mondja Eddington.²⁰ Az ember,

¹⁹ [A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Az ember egy kicsit közelebb áll az atomhoz, mint a csillaghoz. Körülbelül 10^{27} atom alkotja a testét; körülbelül 10^{28} emberi test elegendő anyagot biztosít egy csillag felépítéséhez.”]

²⁰ A. S. Eddington: Stars and Atoms. (Ném. Sterne und Atome 1928. O. F. Bolnow.)

mondhatjuk, középen áll a legkisebb részecske, a legkisebb egység és egy rendszer közepén álló nap között. E helyzetéből fakad az a gondolat, mely kapcsolatot teremt a legkisebb és legnagyobb között, és ezzel egységes elvvel próbálja a valóságot megmagyarázni. Ez éppen a filozófus feladata, amikor foglalkozik a természettudomány eredményeivel, amint Pauler mondja:²¹ „A természetbúvár a létező világot csak egy szempontból tekinti; mint térbeli empirikus tartalmat, s így a létező világról teljes elméletet semmiképpen sem képes adni”. Ámde az anyag szerkezetének figyelembevétele nem jelenti, hogy materialista lesz az egységes magyarázó elv. Nem jelenti az atomizmus esetében sem. De nem jelent ez mechanikai magyarázatot sem, hiszen a múlt században divott mechanikus atomizmus ma már egészen más, szinte váratlan és meglepő utakon jár. „Die immer weitergehende Analyse der Phänomene im Atome – mondja Eisler²² – nötigt keineswegs zu einem metaphysischen Atomismus, für den alles Sein und Geschehen nur aus Atomkomplexum und Atombeziehungen sich zusammensetzt”.²³ E megállapításnak elsőrendű fontossága van a vallásfilozófiában, hiszen így tételeibe konzekvensen beleilleszthető az anyag szerkezetének elmélete.

²¹ Pauler: i. m.

²² Eisler: Wörterbuch der phil. Begriffe. 1927. I. 132. l.

²³ [A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Az atomi jelenségek egyre mélyebbrehatóbb elemzése semmiképpen sem teszi szükségessé a metafizikai atomizmust, amely szerint minden lét és történet csak atomkomplexumokból és atomi kapcsolatokból áll.”]

I. AZ ATOMIZMUS FELMERÜLÉSE AZ ISZLÁM FILOZÓFIÁJÁBAN

Az iszlám tanainak kialakulásakor a vallási tételeket nyomon követi a filozófiai reflexió. Bagdad és Baszra teológiai iskoláiban megindul a Korán értelmezése. A régi arab hagyomány mélyen él a nagy tömeg lelkében. A Korán egyik-másik megállapítása e hagyománynak ellentmond. De magában a Koránban is különböző rétegeket lehet elválasztani. Mohammed tanításai nem egységesek. Sokszor változtatja nézetét egyazon kérdésben, akkori tanulmányainak, helyzetének megfelelően. E különbségek bekerülnek a Koránba, és alkalmat szolgáltatnak a különböző iskolák kialakulásához. Mindegyik iskola jogosan hivatkozik arra, hogy ő a próféta tanításainak egyedüli hordozója, hiszen mindegyik megtalálja a Koránban tanításainak alapját. Ugyanakkor az arab hagyományt sem lehet félreállítani. A hívek kérdeznek, felelni kell. De a gondolkodó lelkében is felmerülnek kétségek, az ellentétes álláspontokat át kell hidalni, vagy magasabb szintézisbe összefogni, hogy egységes tételrendszert kapjunk. A szellem dialektikájában felmerül az ellentétes nézetek összefogásának szakasza. Ámde ez elősegíti az eklekticizmus kialakulását. A legtöbbféleképpen magyarázott tételek egyike a Korán felfogása az akarat szabadságáról. Mohammed maga is többféleképpen nyilatkozott e kérdésről, így mindegyik iskola hivatkozhatott a próféta kijelentésére. A szabadságtól a legszélsőbb determinizmusig hullámszik a magyarázók

felfogása. A felelet pedig szükséges, nem lehet homályban tartani, mert a vallás egyik alappilléreőről van szó. A megoldás következménye az erkölcs területén beláthatatlan. De a kérdés egyben a metafizikának is alapvető kérdése. A spekuláció tehát a vallás segítségére siet, támogatja a probléma megoldásában. A megoldás nemcsak az egyest érdekli, hanem a tömeget, hiszen olyan kérdés, mely mindegyikük lelkében felmerült. A tömeg pedig egy-egy gondolkodó köré fog csoportosulni, aki éppen kielégíti az ő saját megoldását. Hiszen ő maga is foglalkozik vele, talál megoldásokat, csak nem tudja összefüggő tételrendszerre alakítani. Így alakul a gondolkodóból és néhány különösen érdeklődő emberből az iskola. Mielőtt az atomista iskola tanításait vizsgálat tárgyává tesszük, helyesnek látszik a probléma felmerülésének vizsgálata. Ehhez pedig ismernünk kell az iszlám istenfogalmát, a kulturális és szociális helyzetet.

A közel-keleti ember istenképzete dinamikus, és e dinamizmus a voluntarisztikus felfogásban jut érvényre. Az arab-perzsa-zsidó isten tevékeny, akarati lény, aki állandóan beleavatkozik a világba. Tevékenysége nem sűrűsödött össze az idő egy pontjára: a teremtésre, hogy azután a világműködés tőle, mint *causa prima*-tól függve mechanikus legyen, nem is immanens ok, mely belülről mozgatná a világot, mely azonban végső következményeiben politeizmusra, vagy ha a monista irányok érvényesülnek, panteizmusra vezet; hanem transzcendens, hiszen így mutatja a fény, a kék ég, mely magába zárja azt, aki a szublunáris világra állandó hatást gyakorol. E transzcendens

voluntarisztikus Isten az idő minden pontján hat a világra, és tevékenysége, akár mint a mindennapos élet jelenségeinek mozgatója, akár mint csodatevő, mindenhol, mindenkor közvetlenül megnyilatkozik. Így válik az istenképzet egyetemessé. Ámde így lassan-lassan elvész az ember szabadsága. Ha az isteni működés mindenütt megnyilvánul, ott van az ember tevékenységében is. Az ember minden lépése, az író toll mozgása, valójában Isten tevékenysége. Ebből két út vezet tovább. Vagy egy bizonyos fajta panteizmusba jutunk, melyben az emberi szabadságot még úgy, ahogy fenntartjuk, hiszen az ember részistenné válva az isteni tevékenységben önmaga tevékenykedik. De a végtelen puszták fölé boruló kék ég és a fény valami titokzatos Egyistenre utal, és az ember érzi a távolságot Isten és maga között, Isten és a szublunáris világ között, mely sokkal nagyobb, semhogy egybeesnék a kettő, azaz a világot Istennel azonosíthatná. Így marad számára a második út. A transzcendens voluntarisztikus Isten oltárán fel kell áldoznia az emberi szabadságot, mely áldozat után maga is megkötözve marad a fatalizmus oltárán.

Nemcsak az istenképzet, hanem Isten megragadása, az istenélmény, sem intellektuális. A keleti ember intuitív módon közeledik Istenhez.²⁴ Számára Isten állandó adottság, akit nem kell keresni, hiszen előtte van, a világ minden mozzanatában és az ember minden

²⁴ Max Horten: Die Philosophie des Islam in Ihren Beziehungen zu den Philosophischen Weltanschauungen des westlichen Orients. München. 1924. 68.

tevékenységében. A keleti ember lelkétől távol áll az istenbizonyíték módszere,²⁵ egyszerűen, mert számára nem kell bizonyítani valami olyat, ami közvetlen adottságaiban átélhető. Talán ebből magyarázhatjuk azt a feltűnő érdekességet, hogy sohasem sikerül néki kielégítő istenbizonyítékokat találnia, és amikor megpróbálja a felmerülő rendszerek kényszerítésére tételekbe foglalni bizonyítékait, rendszere igen laza, düledező és mesterkéltséges lesz. Amíg tehát a vallásos élmény jelenti az embernek a vallást, amíg természetes módon közvetlenül átéli Isten létét, amíg szinte úgy érzi, hogy összetartozik Istennel, minthogy élményei nem csapódnak le tételekben, istenképzete nem válik még istenfogalommá, nincs szüksége istenbizonyítékokra.

Más helyzetbe jutunk, ha a természeti vallás tételes vallássá alakul át, és az ún. kinyilatkoztatott vallás formáját veszi fel.²⁶ A kinyilatkoztatás következtében a távolság Isten és ember között, aki eddig a természetes vallás híve volt, növekszik. Ha pedig tanulás útján ismerkedik meg az új vallás tanaival, e tanításokban eo ipso bizonyos

²⁵ M. Horten: i. m. 78. l.

²⁶ M. Horten: i. m. 29. l. Jede Offenbarungsreligion muss als Grund lehre die von Verborgenheit Gottes haben: den wäre Gott direkt von den Menschen wahrnehmbar, so brauchte er sich nicht erst zu offenbaren.

[A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Minden kinyilatkoztatáson alapuló vallás alapja Isten rejtettségének tana kell, hogy legyen: ha Isten közvetlenül érzékelhető lenne az emberek számára, akkor nem kellene kinyilatkoztatnia magát.”]

intellektuális színezet van. A kinyilatkoztatott vallásban Istennek a titokzatosságból, a homályból elő kell lépnie. Aki azonban e titokzatosságot nem éli át, annak bizonyításra van szüksége. Így jutunk el az istenbizonyítékok szükségszerű felmerüléséhez. De elérhetünk ide egy másik úton is. Amikor a vallás kinyilatkoztatott formát ölt, vagy a fejlődés folyamán azzá válik, már intellektuális síkra érkezett. Ugyanakkor a kinyilatkoztatást írásba foglalják, hiszen ez mindig valamiféle táblán, oszlopon vagy kódexben található; ez pedig megkönnyíti a dogmatizmus és merev tételek kifejlődésének lehetőségét. Ilyen szellemi fokon pedig a hordozó közösség már alkalmas más vallási vagy filozófiai rendszerek megértésére is, különösen, ha a külső történeti körülmények úgy rendeződnek, hogy igen sok más rendszerrel kerülnek érintkezésbe. Az idegen tanításokkal szemben állást kell foglalni. Egyes tanításokat elfogadnak, hiszen sok közülük egyezni fog az autochton tanításokkal. Másokat elvetnek. Minthogy pedig rendszerek találkozásakor mindig az ellentétek látszanak meg, szükségessé válik az autochton rendszer megvédése, ami a most már felvilágosult tömeg előtt csak az idegen rendszer módszereivel lehetséges. Másrészt pedig az idegenek között való terjesztés is szükségessé teszi az idegen módszerek átvételét. Amíg tehát az élmények csökkenő bizonyító ereje következtében szükségessé válik a hordozó közösségen belül az intellektuális módszer, addig a felvevő közösségek között is intellektuális módszer útján kísérlik meg a számukra idegen élmények felidézését.

Az istenbizonyítékok szükségessége tehát három irányból magyarázható: 1. A kinyilatkoztatás után keletkező dogmatizmus spekulációja. 2. Idegen vallások vagy filozófiai rendszerek támadása. 3. A misszió tanítása.

Az iszlám fejlődésében már az első századokban bekövetkezik ez az állapot, hiszen: 1. az iszlám már alakulásakor a Korán nyomán kinyilatkoztatott és tételes vallás formáját vette fel, 2. amit még növelt a különböző vallási rendszerekből alakuló világnézet, és 3. nem utolsósorban a próféta térítésre hívó parancsa.

Ugyanakkor megismerkednek a görög filozófiával, különösen Arisztotelésszel és az újplatonizmussal.²⁷ A mai kutatók mind egyetértenek abban, hogy magát Arisztotelészt is újplatonikus köntösben kapták az arabok, ki ebben a formában igen sokat veszített eredetiségéből. Megismerkednek egy rendszerrel, melyben megtalálják a *primus motor* fogalmát, mely úgy látszik, egy isteni lény létezésére van alapítva. Ez tehát megfelelő lenne számukra. De ugyanakkor látják egy másik fogalomban, a világ teremtett voltában,²⁸ az ellentétet saját hittételeikkel. Úgy látszik, e két fogalom ellentmond egymásnak, mert szerintük Isten létéből következik a világ teremtett volta és nem kezdetnélkülisége, amint ezt a peripatetikusok tanítják.

²⁷ M. Horten: i. m. 47. l. Die Gedanken des Aristoteles und besonders Plotins waren zu echt Islamischen geworden und ohne jede Schwierigkeit fand man dieselben in Aussprüchen des Koran und der Profetenüberlieferung wieder. Windelband: Lehrbruch der Geschichte der Phil. 1916. 259. l.

²⁸ Arisztotelész az őszanyag teremtett voltát tanítja.

Miért következik a teremtés ténye Isten létéből? A feleletet a közel-keleti ember lelkvilágából magyarázhatjuk. A voluntarisztikus Isten tevékeny, dinamikus, semmiképpen sem *primus motor*. Lényegének legjellemzőbb motívuma a teremtő akarat, mely a tőle függetlenül létező valami lehetőségét kizárja. Ez pedig magába foglalja a keletkezés, a kezdet fogalmát. Isten tehát a világot teremtette.

E kérdés filozófiai kérdéssé válik, ha úgy fogalmazom meg: vajon a világ szükségszerűen kezdődött-e?²⁹ Ha ugyanis lehetséges is, meg nem is a kezdet, akkor egyszerű történeti problémává válik, és a kutató feladata csupán történeti adatok gyűjtése az egyik vagy másik vélemény mellett. Helyesen mondja Grünwald:³⁰ a teremtettség az idő és a mozgás teremtetett voltának bebizonyításán áll, vagy bukik. Azaz, a mozgássor végtelenségének szükségszerű lehetetlenségével a világ keletkezése bizonyítást nyer. Éppen ezért nem lehet kérdéses, amit Horten mond,³¹

²⁹ Brandenstein Béla dr.: Bölcséleti alapvetés. Budapest, 1935. Természetbölcséleti előadásai a Pázmány Péter Tudományegyetemen, 1938.

³⁰ Grünwald Illés: Maimuni philosophiájának viszonya a mutazilita Kalámhoz. 1921. 61. l.

³¹ M. Horten: i. m. 85. l. Man betrachtet es in philosophisch umgeschulten Kreisen als eine selbtsverständliche Voraussetzung, dass die Erschaffung zugleich den zeitlichen Anfang der Welt bedeute und dass eine „ewige Welt“ – so lautete das verfängliche Schlagwort im Islam – zugleich die Leugnung der Schöpfung enthalte.

[A német idézet magyar fordítása: „Filozófiaiag képzett körökben magától értetődő elfeltevésnek tekintik, hogy a teremtés a világ időbeli kezdetét is jelenti, és

vajon a kezdet és a teremtettség valóban olyan szorosan együtt járnak-e, amiből esetleg az adódik, hogy az időben teremtettség fogalma nem ellentmondó-e azok számára, akik az idő más fogalmazását adják. E kérdés eldöntését Májmuni kritikájának tárgyalásakor megpróbálom bemutatni.

Mielőtt tovább haladunk, tisztáznunk kell még egy problémát, mely társadalmi háttérét fedi fel e kérdéseknek. Az iszlámban ugyanis három réteget különböztethetünk meg a filozófia szemszögéből. Az alsó réteg a nagy tömeg, melyet természetyszerűleg nem érintett a tudósok vitája, még kevésbé a görög filozófia, így erről az oldalról nem volt szükségük istenbizonyítékokra. Nékik az iszlám előtti primitív hitükből is elegendő lelki élményük maradt, melyek kétségek felmerülését egyáltalában nem engedték meg. A felső réteg, a filozófusok köre, önmaga számára megoldotta a felmerülő kérdéseket, de azokat nem terjesztette, legfeljebb a papság rendelkezésére bocsátotta. A teológusok azután ezt felhasználták. A Kalám azonban valóságos mozgalomnak nevezhető, mely a problémákat látó, de megoldani még nem tudó középosztályból indult ki, melyben a kétségek leggyorsabban vernek gyökeret. Ugyanis ennek a rétegnek még nem volt meg az a műveltsége, melynek segítségével a nehézségeket megoldhatta volna. A Kalám tehát az egész középosztály

hogy az „örök világ” – az iszlám fülbemászó jelszava – a teremtés tagadását is tartalmazza.”]

kétségeinek megnyugtatósára fejlődött.³² Így érthető, hogy e mozgalom túlcsapott az iskolák és templomok falain, benyomult a kalifa palotájába és a politikai életbe is. Ámde ebből vezethetjük le a Kalám most tárgyalandó rendszerének gyengeségeit is.

A Kalám iskolái között a mutaliziták vallják a szabad akaratot, míg a mutakallimun a determinizmus álláspontján állnak. Az utóbbi iskola képviseli az iszlám ortodoxiájának álláspontját. Abu-l-Hassan Ali ibn Ismail al Asari (880–941) a mutazilita iskola aposztatája. Eleinte élesen szemben állott a dogmatizmussal, később egész iskolája áttevez az ortodoxia vizeire. Ez az irányváltoztatás az atomista rendszer megalkotásával jön létre. Az atomizmus mellett egyik alapvető tanítása tehát az okkazonalizmus, hiszen éppen ez utóbbi békíti őket össze a dogmatizmussal; annyira, hogy legelszántabb harcosai lesznek. A Kalám tehát, mely Goldziher felfogása szerint³³ a legeredetibb iszlám vallásfilozófia, valójában nem egységes, és sokszor egy időben is több irányzatra bontható. Amíg a mutaliziták megelégedtek a világ öröktől valóságát állító tétel elleni

³² Hogy nem a filozófusok, hanem a középműveltek köréből támadt e felfogás, azt Horten és Goldziher is érzi.

³³ Goldziher e kijelentését úgy kell értenünk, hogy a problémák felvetésében, nem pedig módszer és a felhasznált elemek tekintetében a legeredetibb. Goldziher Ignác: Előadások az Iszlámról. Budapest. 1912. I. Goldziher: Die islamische und jüdische Philosophie des Mittelalters. Kultur der Gegenwart III-ban.

harccal, az atomizmus összekapcsolta ezt Isten létével.³⁴ Miképpen alakult ki az atomizmus, mit vettek görög és más forrásokból: ezt a tanulmány III. fejezetében próbálom kimutatni. Itt azonban előre kell bocsátanom, hogy csak az impulzust kapták rendszerükhöz idegen forrásoktól, továbbá rendszerük elemeit meríthették a legkülönbözőbb kultúrkörök termékeiből, de maga a probléma nem kívülről adódott. Horten a következőket mondja:³⁵ „Dennoch kommen auch die Philosophen der aus der Systematik des Weltbildes sich ergebenden Forderung nach, die Thesis des Daseins Gottes zu erweisen.”³⁶ Az atomizmus kialakulására vonatkozólag ezt a feltevést el kell utasítanunk. Az atomista elmélet különböző rendszerek talaján sarjadt ki, de nem ez vezette az asarijákat Isten létének bizonyítására. Szabatosabban szólva nem a megépített atomista rendszerből következett Isten léte bizonyításának szükségessége, hanem, amint ezt megpróbáltam kimutatni, a voluntarisztikus istenképzet ezt magában rejtette és ez aktuálissá vált, amikor az idegen rendszerek és a középosztály kétségei felmerültek. Így tehát nem az atomizmusból adódott a bizonyítás szükségessége,

³⁴ Grünwald: i. m. 10. l. A világ örökkévalóságának, az individuális providencia és a csodák tagadása ellen kellett a kadoriták nyomán induló mutalizitáknak a harcot felvenniök. Ezek nélkül ugyanis a vallás elképzelhetetlen.

³⁵ Horten: i. m. 82. l.

³⁶ [A német idézet magyar fordítása: „Mindazonáltal a filozófusok is eleget tesznek a világnézet rendszertanából fakadó követelménynek, hogy bizonyítsák Isten létezésének tévését.”]

hanem a más rendszerek megingatta istenfogalmat az atomizmussal próbálták bizonyítani. Ezen feltevéseiben megerősít Májmoni, amikor az atomizmus tételeinek hittételektől való függését mutatja be.³⁷ El kell vetnünk tehát azt a felfogást, mely az atomizmus felmerüléséből következne az istenbizonyítékok szükségességére, és Horten fenti szavait úgy kell értelmeznünk, hogy egyéb filozófiai rendszerek ismeretével felmerül az istenbizonyítás módszere. E világnézetekből valóban következik az istenbizonyítás szükségessége. Az atomisták ellenben kétségeik megnyugtatóására az istenbizonyítékok mennél erősebbé és meggyőzőbbé tételének megfelelően építik ki a világképet. Ennek pedig legjobban megfelel az ő speciális atomizmusuk,³⁸ melyet éppen ennek megfelelően különböző rendszerekből ügyesen szintézisbe hoztak, mégsem annyira ügyesen, hogy a kritikus szemmel vizsgáló Májmoni meg ne találta volna hibáit, belső és külső ellentmondásait.

Megállapítottuk tehát a közel-keleti lélekből fakadó istenszemlélet és istenélmény irányító motívumait, és ezt a voluntarizmusban, illetve intuícióban találtuk meg. Ugyanakkor megismertük az idegen rendszerek összeütközése nyomán támadt szkepticizmust és a középosztály szerepét. Ugyane motívumok fogják megértetni az atomizmus elfogadásának belső feltételeit is

³⁷ M. N. I. 71. továbbá 73-ban cáfolatai során.

³⁸ Hevesi: *Dalalat al Hairi*, Budapest, 1928. 66. l.: „Mellőzi tehát Maimonides az atomizmust... szabatosabban szólva mellőzi annak okkazonalizmussal kapcsolt kalamista formáját.”

és sokszor különleges formáját. Ez azonban átvezet bennünket az atomista elmélet megrajzolásához.

II. AZ OKKAZIONALISTA ATOMIZMUS RENDSZERE MÁJMUNI ALAPJÁN

Láttuk az atomizmus felmerülésének útját az istenbizonyítékok szükségességekor. Feladatunk ezután megrajzolni ezt a különleges rendszert Májmuni előadása alapján. Joggal tehetjük ezt, és nem kell félnünk, hogy elmulasztjuk az atomizmus néhány jellegzetes tanítását, hiszen az a kép, melyet Májmuni rajzol, teljes és felöleli e rendszer finomságait is. Nyugaton nagyon sokáig a Kalámot csak Májmuni és Averroës előadásaiból és vitaiból ismerték.³⁹ Amikor pedig előkerültek a kalamista szövegek, és elemezni kezdték, összehasonlítva Májmuni szövegével, bebizonyosodott Májmuni hűséges, komoly munkája, mely különösen az atomista rendszer tökéletes, módszeres megrajzolásában csúcsonyult ki. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a legtökéletesebben az asarija természetfilozófiát szemléltette Májmuni e tanítások 12 praemissában való tömörítésével, majd e praemissák és a belőle induló istenbizonyítékok módszeres tárgyalásával. Helyesnek

³⁹ M. Schreiner: Der Kalam in der jüdischen Literatur. Berlin, 1895. 61. l. Die Hauptquelle für die Kenntniss des Kalams in Europa war doch der „Führer“.

[A német idézet magyar fordítása: „A Kalám tudásának fő forrása Európában a vezető volt.]

látszanék ezért a 12 praemissa alapján rendezni az anyagot, majd egy következő fejezetben a róla szóló kritikát tárgyalni. Azonban nem ezt az utat fogjuk követni. A praemissák Májmuniban felsorolt rendje nem követi a logikai sorrendet, és valószínűleg szokásos iskolai tanítás szerint kerültek egymás mellé. Éppen ezért megpróbáljuk az anyagot problémakörök szerint csoportosítani. Az atomizmus tanításai nagyobb részben ismeretelméletiek és metafizikaiak. Etikai tanításokkal Májmuni egyáltalában nem foglalkozik. Így tehát a számba jövő anyagot ismeretelmélet és metafizika két csoportjába osztjuk, ezeken belül pedig az egyes kérdések szerint rendezzük. Természetes csak az atomizmus által érintett pontokat vehetjük tekintetbe, mert óvakodnunk kell az önkényes kikerekítéstől. Ez elvek esetleg szándékosan nem érintett következményeit csak kritikánkban vonhatjuk le. E meggondolások alapján rátérek a rendszer felvázolására.

A.) Az atomizmus ismeretelmélete⁴⁰

Milyen a valóság, a körülöttünk levő világ és ebben mi magunk, ez minden filozófiának alapproblémája. Mielőtt azonban a valóság természetével foglalkoznánk, szükséges megvizsgálunk, vajon egyáltalában megvizsgálhatjuk-e ismeretszerző módon a valóságot, más szóval, hogyan állunk szembe a valósággal, azaz mi a szubjektum és objektum viszonya. Ráirányulhat-e a szubjektum az

⁴⁰ A 10 és a 12. praemissa.

objektumra, és megragadhatja-e? A külső valóságot, az objektumot az érzékek közvetítik a szubjektumhoz. Az atomizmus tanítása szerint az érzékek csalatkoznak. Nem tudják a valóságot objektíven megragadni, mert szerkezetük nem alkalmas lényegszemléletre. A valóságot éppen ezért nem mindig közvetítik annak megfelelően. Az érzéki tévedéseknek két oka van: 1. az érzéki szemlélet határa. Előfordul, hogy lehetetlen az érzéki észrevevés. Ugyanis a valóság oly apró részekből áll, melyeket érzékelni e szervek korlátozottsága miatt lehetetlen. Nem látunk bele a tárgyak belsejébe, és nem tudjuk a fizikai eszközök tökéletlensége következtében szétfejtetni, vagy olyan távolságban vannak tőlünk, hogy megnyugtató ismeretet nem nyújtanak. Hiszen bizonyos távolságokon túl két beszélgető hangját nem halljuk, egy szagot nem érzünk, és a látókörünkön túl lehetetlen látni valamit; de azért nem mondhatjuk, hogy az a két ember nem beszélget, és az a bizonyos szag nem merült fel, vagy hogy a világmindenség mozog.⁴¹ 2. Az érzéki szemlélet megbízhatatlansága. Ha kikapcsoljuk a gátló körülményeket, akkor sem vagyunk képesek a valóságot érzékeinkkel megismerni, mert közvetlen megismeréskor is csalnak az érzékszervek. Hiszen ez bebizonyosodik akkor, ha az egyik érzékszerv által közvetített szemléletet egy másik érzékszervvel kontrolláljuk. Ha távolabb viszünk egy tárgyat, kisebbnek látszik. A vízben a kisebb tárgy nagyobbnek tűnik, a ferde husáng megtörtnek látszik. Kérdés azonban, mely szemlélet

⁴¹ Az atomizmus ugyanis azt tanította, hogy nem mozog.

a valódi? Vajon van-e fénytörési törvényszerűség, vagy a vízben mutatkozik meg a husáng való lényege, és amikor kézbe vesszük, tapintóérzékünk csalatkozik? De térjünk át a kvantításokról a kvalitásokra. A szintévesztő más színben látja a tárgyakat, mint a normális ember. Pl. a zöld szintévesztő vöröset is zöldnek lát.⁴² Az ún. vörösepebetegségben szenvedő ember az édeset keserűnek érzi. Ámde honnan tudjuk, hogy a zöldet látó a szintévesztő, hátha mi látjuk helytelenül? Mi biztosít bennünket a helyességről, az érzékelés és a valóság egyező voltáról? Ilyen tényező szerintük nincs. Mindez szenzualizmusból következő szkepticizmus.

Ámde, ha az érzékelés relatív, nem lehet bízni benne, hogy filozófiai rendszer számára bizonyító erővel bíró praemissákat állíthassunk fel. Hogyan közeledhetünk tehát a valóság megismeréséhez? A szubjektum és objektum között nincs tehát közvetítő. Akkor azonban két eset lehetséges. Vagy van objektív valóság, erről azonban semmiféle tudásunk nincs, mert nem lehet megismerni. De van valamiféle képünk róla; honnan szereztük ezt a képet? Mindaz, amit valóságnak vélünk, szerintük a szubjektum alkotása. Mégpedig nem a ráció produktuma, hanem a képzelőerőé, a fantáziáé. A képzelőerő alkotó tevékenysége vetíti ki a valóságot. Mindaz, amit a képzelőerő

⁴² A vörös-zöld szintévesztő számára csak két spektrumszín van: sárga és kék. A vörös és a zöld is sárgának tűnik, csak más világossági fokon. Kornis: A lelki élet. 1917. T. 284–293. Más megfigyelések szerint a vörös és a zöld avarszürkének tűnik.

megalkothat, valóság lehet, objektíválódhatik, akár valóságosan most érzékelhetjük, akár nem.

A két alapvető elv: 1. Az érzékelés relativitása, szenzualista szkepticizmus, 2. a valóság a képzelőerő alkotása, szubjektivizmus. Nem abban az értelemben tanítják, hogy a valóság mindenkinek szubjektíven tükröződik, de valójában megismerhetetlen objektum, hanem éppen ellenkezőleg, a szubjektumban felmerülő képek alkotják egyedül a valóság kritériumait. Ezek azonban nem a ráció alkotásai, hiszen a logikai elveknek ellentmondhatnak, hanem a fantázia kimeríthetetlen forrásából táplálkoznak. Meg kell különböztetnünk az atomizmus fantáziafogalmát az arisztotelészi fantáziafogalomtól. Amíg ugyanis Arisztotelész a fantáziát, mint primitív képzetek alapján keletkező elgondolást használja, melynek forrása a valóság, addig az atomizmus szerint a fantázia a valóság alkotásának forrása, önmagából táplálkozó erő. Ha most tovább vezetjük e gondolatmenetet, arra az eredményre jutunk, hogy az ilyen értelmű valóság megismerhető, hiszen nem a külső világot, hanem a belső világot kell vizsgálnom, és ha következetesen haladunk tovább, annyit mondhatunk, hogy ez csak annyiban megismerhetetlen, amennyiben más szubjektumnak is van fantáziája, mely ugyanúgy objektív valóság, mint az enyém, tehát azt sem ismerhetem meg.

De milyen lehetne akkor a valóság? A föld lehetne a szférák helyén, és mozoghatna egy külső körön, míg a szférák ezen belül forognának. A létezők lehetnek kisebbek vagy nagyobbak. Így az ember olyan nagy lehetne, mint egy

hegy, lehetnének többfejű emberek, és repülhetnének a levegőben. Az elefánt a maga lényegével lehetne nagyságát tekintve szúnyog, a szúnyog pedig elefánt. Mindezeket az ember elképzelheti, mesékben, mondákban, mítoszokban találkozunk velük, tehát lehetségesek is.

Ha a valóság lehetne ilyen is, olyan is, mi az oka annak a tapasztalati ténynek, hogy ilyen? Ezen a ponton engedniük kell, ha nem akarnak a teljes szolipszizmus álláspontján maradni. Ha az atomizmus következetesen haladna, ezt a kérdést egyáltalában nem tenné fel. Hiszen úgy tanították, tapasztalatból a valóságot semmiképpen sem tudjuk érzékelni.⁴³ Észlelünk ugyanis bizonyos történetes viselkedést, mégpedig rendszerint különböző időben azonos történetes viselkedést. Ezt az állandóságot, azonosságot magyaráznunk kell valamivel. A magyarázat nem lehet más, mint maga a tény. Nem mondhatjuk, hogy a valóság természete ilyen, mert természeti törvény nincs. A valóság ilyen, mert történetesen ilyen.⁴⁴ Hogy a valóság alakja, meghatározott mértéke, szükségszerű lényege nem változik és nem cserélődik fel, ez csak történetes viselkedés, szokás következtében van így, amint a király szokása, hogy

⁴³ Ez a kérdés egy kevésbé szkeptikus irányból került a rendszerbe. A szélső szkepticizmus ezt fel sem vetheti.

⁴⁴ Nem azonos teljesen a Gy. É. K.-ban található szokás fogalmával: „Ha az objektív kényszerűséget, mi csakis a priori ítéletekben található, felcseréljük szubjektív kényszerűséggel, azaz szokással, akkor ezzel megtagadjuk az ész ama képességét, hogy ez a tárgyról ítélni tud, vagyis, hogy felismeri azt, s tudja, mi tartozik hozzá.” (Kant: Gy. É. K. Budapest, 1922. Molnár Jenő fordítása 12. l.)

az utcán csak lovon járjon.⁴⁵ Ugyanúgy lehetséges, hogy a szokás, történetes viselkedés megváltozik, és a tűz hideg lesz, anélkül, hogy elvesztené tűzszerűségét, lefelé száll, a víz pedig meleg lesz, és felfelé áramlik. Vagy a vas tulajdonságaihoz nem tartozik a keménység és feketeség, a vajhoz pedig a puhaság és a fehérség, lehetséges, hogy felcserélődnek egyszer, de azért még vas marad az egyik, illetve vaj a másik. A történetes viselkedés tehát nem φύσις, hanem a fantázia megengedte ἔθος vagy νόμος.

Ámde mégis vannak igazságok, melyek nem fordíthatók meg. Fenntartják így a principium contradictionist. Két ellentétes akcicens nem lehet egy időben a szubsztancián. De ez sem azt jelenti, hogy a kontradikció a valóság lényegében lehetetlen, csak azért lehetetlen, mert a fantázia ezt nem tudja elképzelni. Ami meghaladja a fantáziát, lehetetlen, de amit a fantázia elképzelhet, valóság lehet.

B.) Az atomizmus metafizikája

Az atomizmus metafizikája tulajdonképpen természetfilozófia.⁴⁶ Ez a metafizika a Kalám természetfilozófiájává lett, kialakulásában azonban a legmélyebb metafizikai gyökerekből táplálkozott. Amint

⁴⁵ „Ha valaki egy csillagról figyelné Kant napi sétáit, természeti törvényszerűségnek fogná fel” – Brandstein professzor példája.

⁴⁶ Goldziher: Előadások az Iszlámról. 136. l. „A Kalám természetfilozófiája tulajdonképpen asaríja filozófia”.

ugyanis már említettem, az istenbizonyítást az atomizmus a világ teremtettségének bizonyításával, melyből szerintük azután a teremtettség léte is következik, próbálta megoldani. A kérdés gyökerei tehát igenis mélyen metafizikaiak. E felfogásnak megfelelően alakítják ki a világképet. Ez a világkép azonban az ismeretelmélet fenti megfogalmazása alapján igazi expresszionista világkép, mely legkevésbé sem számol a valóság egyező voltával. A metafizikai tanításokat nem következtethetik ki reduktív úton a természetből ismeretelméletük alapján, így a fizikumot igazítják a fantázia teremtettsége világképéhez.

Hogyan épül fel a valóság?

1.) Anyag

Az anyag atomos szerkezetű.⁴⁷ Minden atomból van összetéve. Az atomokat kicsinységüknél fogva tovább osztani nem lehet. Az ilyen atomoknak kvantitásuk nincs. Természetesen minthogy kvantitásuk sincsen, dimenzióik sincsenek. Ha az ilyen dimenzió és kvantitás nélküli atomok összekerülnek, testet alkotnak. A keletkezés éppen az atomok összekerüléséből, összeillesztéséből áll. Két atom már testet alkot. Ezt kétféleképpen gondolják. Egyesek szerint két atomból egy test lesz, és egyesüléskor keletkezik kvantitás. Mások szerint két atomból az egyesüléskor két

⁴⁷ M. N. I. 73. l.

test lesz, most már külön-külön kvantitással.⁴⁸ Az elv tehát az, hogy a keletkezés valójában kvantitás keletkezésében áll. Az atomok mind egyformák, és sem kvantításra, sem kvalitásra nézve sem különbözők, hiszen csak az akcidensekkel nyerik kvalitásukat. Az atomok ilyen egyesülése azonban nem kémiai folyamat, hanem pusztán aggregáció, és a szétválás sem kémiai bomlás, hanem csak távolodás, azaz mozgás. Az atomok nem örökkévalók, Isten bármikor teremthet új atomokat.

2.) *Akcidens*

A szubsztanciák a valóság alkatrészei, nem természetüknél fogva azok, amik, tehát a materiát nem *causa formalis* aktualizálja, hanem az akcidensek,⁴⁹ melyek állandóan újra teremtnének.

Ebből persze következik, hogy a szubsztanciának nincs szükségszerűsége, illetve állandósága, hanem egyszer ilyen, másszor más lehet. Ez következik ismeretelméleti megfontolásaikból, hiszen láttuk, hogy a valóság nem objektív létű és mai formája csak esetleges, mely nem belső szükségességtől, hanem külső akarattól függ, akár Istentől, aki teremti az akcidenseket, akár az embertől, aki fantáziájával elképzei a valóságot.

Mi tartozik az akcidens fogalmába? Az élet, a lélek, a minőségek, a mozgás, a nyugalom, a tudás stb. A kvantitás

⁴⁸ E tanítás nem érthető. Valószínűleg azt akarja mondani, hogy két atom kapcsolódásakor, két kvantitással bíró atom támad.

⁴⁹ M. N. I. 73. 4.

העצם לא ימלט ממקרים רבים

nem akcicens, mert kvantitás önmagától adódik két atom egyesülésekor. Így az atomok csoportosulásakor szükségszerűen keletkezik kvantitás, míg a kvalitást Isten teremti. Még másik bizonyíték is igazolja, hogy a kvantitás nem akcicens. Akcicens ugyanis már egy atomot érhet, viszont a kvantitás nincs egy atomon, csak kapcsolódásaikon. Ellenben a minőségek, szín, szag, íz, hang az egyes atomokra terjednek ki, nemcsak kapcsolódásaikra. Más szóval ez azt jelenti, hogy a test minden egyes atomjában éppen úgy megvan a teljes minőség, mint az egészben.

Az akcicenssel lett létteljes az atom,⁵⁰ vagyis az akcicens részint ugyanaz az atom számára, mint Arisztotelésznél a forma az anyag számára. Az egész valóság ebből a kettőből épült:⁵¹ atomból és akcicensből. A fizikai forma és a kategóriák mind akcicenssek. A testek tehát azonos alakú és szerkezetű atomokból állnak, melyek csak akcicensekben különböznek egymástól. Ez a különbség hozza létre a világ sokszerűségét. De ebből tovább következik, hogy minden szubsztancia, az ég, a szférák és a férgek ugyanabból az anyagból vannak. Mármint az akcicenssek maguk is – mondhatjuk – atomos szerkezetűek. A szubsztancián csak bizonyos időegységig maradnak. Ez azonban átvezet bennünket a tér, az idő és a mozgás fogalmához.

⁵⁰ M. N. I. 73. 5.

העצם הפרדי תשלם מציאותו ועמידתו במקרים

⁵¹ M. N. I. 73. 8.

אין בכל הנמצא בלתי עצם ומקרה

3.) *A tér*

A legelső atomisták felvették már az üres tér fogalmát.⁵² Ez ugyanis szükséges és az atomteóriából egyenesen következik. Ugyanis az atommal, mint reális létezővel szemben fel kell vennünk egy reális nemlétezőt, melyben az atomok elhelyezkedhetnek. De szükséges az üres tér a mozgás számára is, ugyanis kitöltött, ugyancsak atomokkal teli térben – hiszen a rendszer szerint mással nem lehetne kitöltve – az atomok nem mozoghatnának. Azt is láttuk, hogy az atomok csak egyesülnek, helyesebben szólva egymás mellé rendeződnek, de nem hatolnak egymásba vagy egymáson keresztül.

A vákuum kétféle: 1. A teljes tér, melyben minden benne van. 2. Több véges tér, ilyen az anyagban lévő pórusok.

4.) *Az idő*

Mint a szubsztancia, a tér, úgy az idő is e felfogás szerint tovább nem osztható apró részecskékből van összetéve. Ú. n. időatomokból.⁵³ Ezek a legkisebb egységek, megfelelnek az út egységeinek, és így e tan szükségképpen következik az út atomos szerkezetéből. Ugyanis ismerik az arisztotelészi elvet, mely szerint az idő és a mozgás koordinált

⁵² M. N. I. 73. 2.

⁵³ M. N. I. 73. 3.

מציאות הרקות
הזמן מחובר מעתות

menntiségek és nem szubordináltak.⁵⁴ Az egyik atomos szerkezete tehát magával vonja a másik hasonló felfogását is. Ha ugyanis azt mondanók, hogy az egyik szubsztancia egy bizonyos utat gyorsabban tesz meg, mint a másik, ez azt jelentené, hogy az utat tovább lehetne osztani, ami megcáfolná atomos szerkezetét. Nem marad más hátra, mint az időt is atomos szerkezetűnek kell feltüntetni. Így az idő maga is anyagi valósággá válik.

Szerepet kap az idő ilyen felfogásában az akcidensek tana is. Ugyanis az akcidensek csak bizonyos időmenntiségig maradnak az atomon, és ez éppen az időatomnyi idő.

5.) *Mozgás*

Amint az előbbiekből láttuk, a mozgás az atomok átrendeződése térben és időben. Ezek a mozgások egyforma gyorsaságúak. Ha ugyanis gyorsabb lenne az egyik időatomban, ez azt jelentené, hogy az atomok tovább oszthatók. Mégis a valóságban tapasztaljuk, hogy egyik mozgás gyorsabb, mint a másik. Pl. ha egy malomkerék mozog, a periféria pontjai nagyobb utat tesznek meg, mint a centrumhoz közelebb fekvő pontok ugyanazon idő alatt, a külső mozgása tehát gyorsabb. E nehézséget úgy oldják meg, hogy a mozgás gyorsulása azt jelenti, hogy közben kevesebb időatomot tölt nyugalomban, mint a másik. A

⁵⁴ Arisztotelész: *Physika* VI. 4. Az idő a mozgás akcidense. Legkisebb részecskéje, mely tovább nem osztható, a jel. τὸ πρῶτον. Ez azonban más, mint az időatom.

korong mozgásánál pedig gyakorlatilag ez úgy történik, hogy a kerék szétválík atomjaira, és mindegyik atom külön-külön mozog. Így pedig valóban lehetséges, hogy az egyik nem gyorsabb, mint a másik. Nyugalmi állapotban azután ismét összerendeződnek. Az érzékek ezt nem veszik észre, ezért nem látjuk, éppen ismerési határaik következtében. A nyugalom ugyanolyan akcicens, mint a minőségek, vagy az élet akcidencei, mégpedig pozitív valami, mint az üres tér és a halál, nem a mozgás hiánya, és Istennek mindaddig teremtenie kell, amíg a test nyugalmi állapotban van.

6.) Élet és halál

Az élet akcicens, mely alapvetően szükséges a fennmaradáshoz, tehát mindenkiében megvan. Az élet és az érzékelés megvan minden atomban.⁵⁵ A lélek miségén vitatkoznak. Hogy a lélek maga is akcicens, abban nincs vita, így természetesen egy időatomon át marad csak az emberben, és állandóan újra és újra kell teremteni. Kérdés azonban, vajon minden atomban van-e lélek, vagy csak egy atomban. Általában az atomisták nagy része azt a nézetet fogadja el, hogy a lélek egy atomban foglal helyet.

De van híve a lélek materiális felfogásának is. E szerint ez finom atomnak ugyanilyen finom akcidencekkel ellátott tömege. Ezek nem egy helyen vannak, hanem keverten a többi atomok között. Anyaguk a legfinomabb tűzatomokból áll.

⁵⁵ Az életet itt mint animális létet kell érteni.

Ámde, ha nem teremtné életakcidens, elpusztulna-e az egyed? Nem, mert a pusztuláshoz szükséges egy halálakcidens teremtése. Addig van halálállapotban valaki, amíg állandóan teremtnének a halálakcidensek. Ez azonban igen furcsának tűnik, éppen ezért a nehézség megkönnyítése végett egyesek felvették, hogy bizonyos akcidensek nem egy időatomon, hanem több időatomon át maradnak meg. Ez azonban nem merev kidolgozott rendszer, nincs ugyanis meghatározva, mely akcidensek tartoznak ebbe a csoportba.

A gondolkodás a lélekhez hasonlít: Egy akcidens egy atomon. A tudás tekintetében megoszlanak a vélemények, vajon egy atomban van-e, vagy több atomban.

7.) A priváció pozitívítása

A halál, a nyugalom és az üres tér ugyanolyan pozitívumok, mint a tudás, az élet és a mozgás. Általában minden priváció, minthogy akcidens, ugyanúgy pozitívum, mint a reális létezők. Ezeket tehát reális nemlétezőknek nevezhetjük, e tant pedig a privációk pozitívításának nevezem. Tehát a feketeség nem a fény hiánya, a nemtudás nem a tudás hiánya, hanem valami pozitívum.⁵⁶ Egyesek ugyan felvesznek valódi privációkat is, pl. a gyengeség az erő hiánya, a tudatlanság a bölcsélet hiánya; ez azonban éppen annyira rendszertelen és meghatározatlan, mint egyes akcidensek megmaradásának fent idézett tanítása.

⁵⁶ M. N. I. 73. 7.

דין הקניות דין העדרים

8.) *A végtelen tagadása*

A 11. praemissa szerint nincs végtelen, mégpedig sem aktuális, sem akcidentális, sem pedig potenciális. Vizsgáljuk meg, mit jelent e háromfajta végtelen fogalma!

Az aktuális végtelen tagadása annyit jelent, hogy nem lehet végtelen kiterjedésű test, vagy véges kiterjedésű testek végtelen száma egy időben. Ha ugyanis a valóság véges számú atomokból áll, ezekből csak véges nagyságú és véges számú testet lehet alkotni. Az atomok száma pedig véges. Az atomokat Isten állandóan egyenként teremti. Egyenként haladva pedig sohasem jutunk ki a végesből.

Akcidentális végtelennek⁵⁷ a sorozat végtelenségét nevezik, és annak lehetetlenségét mondják ki. Sorozatban a következő tag az előző megszűnése után lép fel. Ilyen az idősor. Ha ugyanis sorban haladunk tovább tagonként, nem jutunk ki a végesből. Nincs tehát végtelen szukcesszív sor. Múlt és jövő tehát nem végtelen. Az idősor végtelenségének tagadása vezet a teremtettséghez, ugyanis benne van a kezdet fogalma.

Potenciálisan végtelenül nem lehet osztani sem a testeket, sem az időt. Ha ugyanis véges számú atomból állnak a testek, nem lehet őket végtelenül osztani, hiszen ez azt jelentené, hogy az atomok tovább oszthatók. Ugyanez vonatkozik az időre is.

⁵⁷ M. N. I. 73. 11. אין הפרש בשקרות מה שאין תכלית לו בין שיהי בפעל או במקרה או בכח ר"ל שאין הפרש בין שיהיו הדברים שאין לכם תכלית נמצאים יחד או משערים מן המציאות וממה שכבר נעדר וזהו אשר במקרה כל זה אמרו שהיא שקר

9.) *A kauzalitás tagadása*

Valójában a 9. praemissa rejt magában a kauzalitás tagadását, Májmoni azonban a 6. praemissa vizsgálatában foglalkozik vele. A 6. praemissa ugyanis azt mondja, hogy az akcidensek nem maradnak az atomon két időatomon át.⁵⁸ Minden időatomban új és új akcidenst kell Istennek teremtenie, ezek az új akcidensek semmilyen kapcsolatban nincsenek az előbbiekkal. Ehhez kapcsolódik a második tétel, hogy akcidenst nem hordozhat akcidenst,⁵⁹ így nem determinálja az egyik akcidenst a másikat, azaz nincsenek egymással oki viszonyban. Nézzük Májmoni egyik példáján, a mozgáson, a kauzalitás tagadásának elvét.

Ha az ember tollal ír, akkor mozgásában az írószerszámmot nem az ember mozgatja, hiszen – mint azt a mozgásnál mondtuk – a mozgás maga is akcidenst. Tehát, nem a kéz mozgatja a tollat. De a kezét sem az ember mozgatja, hanem a kéz is azért mozog, mert Isten hic et nunc egy mozgó akcidenst teremtett rája. A kéz tehát nem oka az írótoll mozgásának. Két akcidenst van tehát egyelőre szükségünk; ugyanis az akcidensek, minthogy egy időatomon át tartózkodhatnak a szubsztancián, azután pedig rögtön megszűnnek, nem mehetnek át az egyik szubsztanciáról a másikra. Pl. ha isatis festékekkel festenek egy ruhát, nem az isatisban lévő feketeség akcidenst megy át az anyagba, hanem külön teremti Isten a feketeség akcidenst,

⁵⁸ M. N. I. 73. 6.

המקרים לא יעמדו שני זמנים

⁵⁹ M. N. I. 73. 9.

המקרים לא ישאו קצתם את קצתם

és hogy ez éppen az isatissal kapcsolatban került a másik anyagra, ez csak az a bizonyos történetes viselkedés, mely nem az anyag lényegében van. A mutaliziták elfogadnak bizonyos közbülső okokat. Ezzel azonban ugyanúgy vagyunk, mint a már említett egyes állandó akcidensekkel és bizonyos privációkkal, azaz ha konzekvensen akarjuk követni az atomizmust, el kell vetnünk őket.

A kauzalitás, mely, ha megtartjuk, bizonyos mértékben összeütközésbe kerül az emberi szabad akarattal, hiszen, ha minden mechanikus törvényszerűségek szerint folyik le, az ember ezt meg nem másíthatja, hiszen maga is a nagy mechanizmusnak része. Ha azonban Isten teremtette akcidensek kedvéért elvetjük a kauzalitást, ismét megszűnik a szabad akarat. Ekkor ugyanis okkazonalizmusba tévedünk, és az emberre nézve teljesen mindegy, vajon megkötöttsége mechanikus-e, avagy transzcendens.⁶⁰ Az asariák tagadják a szabad akaratot, és szerintük négy akcidens szükséges minden cselekvéshez. Mármint e négy akcidens nincs egymáshoz kötve, nincs szubordinálva, más szóval e négy akcidens nem alkot oksort, csak koexisztálnak, azaz egy cselekvés létrejöttékor együtt járnak. E négy akcidens: 1. A mozgatóakarat akcidense. 2. A mozgatóképesség akcidense. 3. A speciális mozgás akcidense. 4. A tárgy mozgásának akcidense. Szerintük

⁶⁰ A két felfogás között, ha az ember számára teljesen adekvát is, honnan származik megkötöttsége, mégis jelentős különbség van. A mechanikus világmagyarázat ugyanis a vak sors és az etikai értékek teljes kikapcsolásával konzekvens csak, míg a transzcendens okkazonalizmus mindenesetre magába rejtheti az isteni gondviselés fogalmát.

ugyanis az ember nem tehet semmit, és cselekvéseinek akaratát is Isten determinálja. Ezzel szemben a mutaliziták azt tanítják, hogy az ember képes akarata segítségével a beléje teremtett potencialitásból a cselekvéseket aktualizálni, és csak e potencialitást kell Istennek beléje teremteni.

Láttuk tehát, hogy a 6. és 9. praemissából következik az atomizmus okkazonalizmusa.⁶¹ Ebből következik, hogy akcidensek összessége egyszerre határozza meg a dolgokat, és nem sorozatuk. Ez pedig már csak azért is következik rendszerükből, mert egy akcicens, mely csak egy időatomon át marad meg, hogy lehet oka más akcidenseknek?! Ha az akcidensek között oki viszony lenne, akkor egy-egy akcicens szükségképpen jelentkezne; ez pedig nincs így, hiszen egyedül Istentől determináltak. Goldziher a Kalám okságelvét így foglalja össze:⁶² „Az okság nem örök, hanem időben keletkezett, Isten pedig az okoknak azt az erőt teremtette, hogy állandóan ugyanazokat a következményes jelenségeket idézzék elő”. Ez azonban nem az atomista felfogás, mert az atomizmus elvet mindenfajta okságot. Mégis a természetben van bizonyos szokás, νόμος, idsra-al-adat, ez azonban nem a valóság lényegéhez tartozik, hanem Isten aktusaiban van. Ugyanis csak az akcidensek teremtésével következhetik be valami, ez azonban független a szubsztanciától, és Isten megalkothatja vagy tárolhatja a kérdéses akcidenst.

⁶¹ Hevesi: i. m. 61. l. „Igazi okkazonalizmus ez, mely szerint a világnak minduntalan az isteni beavatkozásra van szüksége.”

⁶² Előadások az iszlámról. 140. l.

Kétségtelen, hogy az okkazonalizmus ily szigorú keresztülvitelére az atomistákat nem az atomista rendszer, hanem teológiai elvek kényszerítették. Erről bővebben a források között kell szólni. Már itt meg kell azonban jegyezni, hogy így egyszerűvé vált a csoda megmagyarázása. Az asariják a csodát a szokás megszűnésének nevezik – mondja Goldziher. – Valóban, így a csoda nem bont meg semmilyen világrendet, és nem vonja maga után a fizikai világ jelenségeinek esetleges érthetetlenségét.

10.) Isten

Az atomisták istenfogalmát nem akarjuk e helyen bővebb vizsgálat tárgyává tenni, mivel azok az idézett irodalomban bőségesen feldolgoztattak már, és így csak felesleges ismétlésekbe bocsátkoznánk. Az atomista rendszer valójában az istenbizonyítékok megfelelő kiépítéséért vette fel a küzdelmet. A világ teremtettségének bizonyításával bizonyítottnak látták a teremtető létét, aki szerintük test nélküli, egységes szellemi lény, tevékenysége megfelel az iszlám teológusai által megrajzolt tevékenységnek. Éppen ezért a M. N. 74. fejezete szerint a világ teremtetésére vonatkozó bizonyítékok magukban foglalják Isten létének szükségességét. E bizonyítás a fent vázolt rendszerből, mint axiómákból következő tételekből áll.

Itt csak egy problémával akarok foglalkozni, és ez az isteni attribútumokra vonatkozik. Grünwald azt mondja:⁶³

⁶³ Grünwald: i. m. 39. l.

„hogy a mutazilitáknál nem találunk egyes öntudatlan negációkon kívül (mint Arisztotelésznél) valóságos negatív attribútumokat, ez az ő filozófiai rendszerüknek szükségképpen következménye, illetve hiánya, melyen belül az istenfogalom nem oly transzcendentális, hogy tisztaságának kritériumait a negációkban megtalálhatta volna”. Azt hiszem, ami ebből az asariákat illeti, az ok inkább egy, a rendszerből következő szükségesség, aminek meglátása az asaria rendszer igen következetes lépése. Ha ugyanis ők a negációt is pozitívumnak tartották, a negatív attribútumokkal valójában pozitív attribútumokat állítottak volna. Ettől pedig mindenképpen óvakodni akartak.

III. AZ OKKAZIONALISTA ATOMIZMUS FORRÁSAI

Miután ismerjük az atomizmus rendszerét, fel kell vetnünk a kérdést: Milyen alkotóelemekből tevődik össze ez a speciális atomizmus? Amíg ugyanis nem ismerjük a rendszer forrásait, merő találgatásokra vagyunk utalva megjelenési formáit illetően. E tételek bírálatahoz is szükségünk van a forrásokra, ugyanis ezúton érthetjük meg e tanítások egyes félreértéseit, következetlenségét és különlegességeit. Májmuni kritikájában is bizonyos mértékig megtaláljuk a történeti szempontot. Horovitz⁶⁴ kimutatta a Kalám görög forrásait, de munkájában igen kis helyet

⁶⁴ S. Horovitz: Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalam. Breslau, 1909.

szentel az atomizmusnak, és inkább nagy vonalakban érinti a kérdést. Ugyanezt mondhatjuk Hortennak a perzsa és ind forrásokra való utalásáról.⁶⁵ E fejezetben megpróbálom kimutatni az atomizmus forrásait, elsősorban az idegeneket, de legkevesbé sem hagyhatjuk figyelmen kívül az első fejezetben már említett belső okokat sem, különösen a teológiai elvektől függő motívumokat.

Az első fejezetben igyekeztem megtalálni az atomizmus felmerülésének indítékait. Láttuk, hogy ott kell keresnünk az atomizmus megszületésének bölcsőjét, amikor felmerült az istenbizonyítékok szükségessége. Az iszlám iskoláiban megismerkednek a görög filozófusok írásaival. Elsősorban Arisztotelésszel, és így a stagirita munkáiban tárgyalt preszókratikusokkal. Ugyancsak hozzájuthatnak Platón írásaihoz, így megismerik a szofistákat. Mindezek újplatonikus közvetítéssel jutnak az arabokhoz.⁶⁶ Így nem csodálhatjuk, ha az erősen megrongált szövegekből az eredeti auktorok gondolatainak sokszor torz képét ismerik meg. 850–900 között már ismerik Arisztotelészt, Platónt, Themistiust, Theophrasztoszt, Syrianust, Porphürioszt, Plótinoszt, stb.-t. Diels kutatásai alapján⁶⁷ előttünk áll a preszókratikus iskolák tanításainak történeti útja. Theophrasztosz Arisztotelész tanítványa, mestere könyvtára alapján összefoglalja a preszókratikusok tanításait, Φυσικῶν δόξαι c. munkájában.

⁶⁵ M. Horten: i. m.

⁶⁶ Tiszta arisztotelizmust sohasem ismertek az iszlámban. Arisztotelikusaik mind neoplatonikus köntösben díszlegnek.

⁶⁷ Diels: *Doxographi Graeci*. Berlin, 1879.

Ebből készült a Ch. n. 50-ben a Vetusta Placita-nak nevezett kivonat, melyet sztoikusok szerkesztettek, így az egészen sztoikus színezete van. Aetius kivonatolja ezt 100-ban. Az ő munkájából merít a Pseudo Plutarchos, Placita 150 körül. Ez utóbbi kerül valamiképpen a szírek útján, szír fordításban az arabokhoz. Az okkazonalista atomisták talán ismerték ezt a munkát. Al Sharastani az arab Theophrasztosz, aki összefoglalja 1110 körül az addig megjelent irodalmi munkákat, a preszókratikus tanokat az atomizmus szűrőjén keresztül ismeri.

Arisztotelész, noha kiválóan alkalmas monoteista vallások tételeinek filozófiai bizonyítására, amint ezt a kereszténység és zsidóság két nagy skolasztikusa, Szent Tamás és Májmoni bebizonyította, az arabok előtt eleinte nem örvendett közkedveltségnek. Láttak benne olyan nehézségeket, melyek szinte áthidalhatatlanoknak látszottak. E nehézségek leginkább a világ kezdetnélküliségének arisztotelészi tanában csúcsosodtak ki, mert ezáltal a Biblia teremtéstana cáfolatot nyert. Az arab voluntarizmus pedig a kinyilatkoztatott tanoktól függetlenül, pusztán voluntarizmusát követve sohasem tudta Istent másként, mint tevékeny és teremtő Istenként elképzelni. Kerestek tehát a sztatikus arisztotelészi istenfogalommal szemben olyan tant, mely jobban megfelel a dinamikus lelkiületnek, és melynek fizikai világképére könnyen ráaggatható a teremtés és az ezzel együtt járó istenfogalom képzete.

Arisztotelész írásait lapozgatva rábukkantak a preszókratikus filozófusokra. Májmoni is látja, hogy az

atomisták tantételei a Szókratész előttiekre nyúlnak vissza.⁶⁸ Goldziher ezt írja: „Bei allen Differenzen ihrer Lehrrichtungen können wir aber dem arabischen Historiker zustimmen, der ihre Denkweise einheitlich dahin kennzeichnet, dass sie sich nicht an die griechischen »Gottesphilosophen« (iláhiyyun = θεολόγοι) – gemeint sind die Sokratiker –, sondern an deren historische Vorgänger anlehnen, an die »Naturphilosophen« (tabiyyun = φυσικοί).”⁶⁹

Amikor rábukkannak Arisztotelész irataiban a Szókratész előtti filozófusokra, úgy találják, hogy e tanok igen alkalmasak természetfilozófiai világkép kiépítésére. Ez eleinte csak egyes tételek felhasználásában állott, később alakult csak át következetes rendszerré. Rá kell mutatnom arra az igen lényeges körülményre, hogy szándékosan használok a preszókratikus megjelölést, mert véleményem szerint az okkazonalista atomizmus nemcsak Leukipposz és Démokritosz atomizmusának alapelveit igyekezett felhasználni, hanem az egész preszókratikus filozófiában talált, rendszerébe illő fogalmakat. Ezzel azonban nem

⁶⁸ M. N. I. 71. כל מה שאמרוהו הישמעאלים בעניינים ההם והם המועתזילה והעשרייה הם כלם דעות בנייות על גזרות והקדמות לקוחות מספרי היונים והארמיים ובחרו גם כן מדעית הפילוסופים הראשונים כל מה שראהו הבוחר אחר שהוא מועיל לו

⁶⁹ [A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Minden tanbeli különbségük ellenére azonban egyetértetünk az arab történésszel, aki egységesen úgy jellemzi gondolkodásmódjukat, hogy az nem a görög „istenfilozófusokon” (iláhiyyun = θεολόγοι) – vagyis a szókratikusokon –, hanem történelmi elődeiken, a „természetfilozófusokon” (tabiyyun = φυσικοί) alapul.”]

elégedtek meg. Felhasználták mindazt, amit keleti – különösen perzsa és indus – forrásokból ismertek, és ha átértelmezve is, de a rendszer alkotóelemévé tették. Amikor Májmoni arra utal, hogy az asariják tételeiket a görög és szír iratokból merítették, ennek kettős értelme van: 1. A görög források szír közvetítéssel, az egyházatyák szír fordításai útján jutnak az arabokhoz. Így ismerik meg az egyházi írók Arisztotelész elleni érveit is. 2. A szír iskolák 489-ben az edessai iskola bezárása után Perzsiába menekülnek. Ott megismerkednek a dualista tanításokkal. Pl. Jézust is dualista módon fogják fel. A perzsa hatást az atomizmus részleteiben ezzel a közvetítéssel magyarázhatjuk.

A.) Az ismeretelmélet forrásai

Az ismeretelméleti tételeken észrevehető a szofisztika keze. A szenzualizmus, a valóság szubjektív eredete, a minden érzékelés lehetőségének kétségbevonása rokonságot mutat a szofisták megfelelő tanításaival. A kiindulópont az érzéki ismeretek megbízhatatlansága, a gorgiaszi „semmit sem lehet megismerni” tétel. Leukipposz és Démokritosz is szkeptikusok az érzéki ismerettel szemben. Aetius IV 9. 8.-ban a következőket találjuk „A többi filozófusok úgy gondolják, hogy a tárgyak érzéki tulajdonságai természettől vannak (objektív létezők); ezzel szemben Leukipposz, Démokritosz és Diogenész azt vallják, hogy szokásos véleményen, νόμος, nyugszanak csak, azaz szubjektív benyomásaikon és az ennek megfelelő véleményen.

Démokritosz tagadja a minőségek realitását, és a megismerés lehetőségét kétségbe vonja.”⁷⁰ Az érzéki megismerés, a gondolkodás inkább megközelíti a valóságot.

E tanítások alapján arra az eredményre jutnak, hogy érzéki megismerés lehetetlen. Nem követik azonban a szofistákat az érzéki megismerésnek az egyes emberre való kiterjesztésében, hanem a démokritoszi gondolatot fejlesztik tovább a fantáziafogalomig. Talán magát a fantázia fogalmát is megtalálhatták a preszókratikusoknál. Empedoklészről⁷¹ a következőket találjuk: *επει φησι πάσας τὰς φαντασίας καὶ τὰς δόξας ἀληθεῖς ὑπάρχειν*. Nem lehetetlen, hogy a fantáziafogalom innen ered, mert amint ezt később kimutatom, teljesen távol áll az arisztotelészi fantáziafogalomtól. Az észt, *νοῦς* nem vehették tekintetbe, mert törvényszerűségek, logikai kapcsolatok érvényesülnek működésében, ezzel szemben a fantázia voluntarisztikusabb. Több spontaneitás van benne, alkotóképessége elevenebb és szabadabb. Az ismeretelmélet tehát minden valószínűség szerint a szofisták, Démokritosz és Empedoklész megfelelő tanításaiból származik.

⁷⁰ Diels: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 1937.⁵ 68. B. 6. *γινώσκειν τε χρὴ φησὶν, ἄνθρωπον τῷδε τῷ κανόνι, ὅτι ἐτεῆς ἀπηλλακται*. (Sext. Emp. VII. 137.)

⁷¹ Diels: i. m. 80. B. 1. (Sext. Emp.: *Adv. Math.* VII. 60.)

B.) *A metafizika forrásai*

1.) *Atomizmus*

Az atomos szerkezetű anyagelmélet a görög atomisták tételeire nyúlik vissza. Leukipposzt és Démokritoszt tekinti az atomizmus atyjának. Nem Démokritosz volt az első, akinek elméjében az atomizmus megfogant,⁷² de ő szélesítette ki egységes rendszerré és egységes világnézetté. Démokritosz szerint az atomok végtelen számúak, alakra, rendre és helyzetre nézve különbözők. Örökös esésben vannak a végtelen térben. A nagyobbak gyorsabban esnek, mint a kisebbek. Az atomok eséséből, ütközéséből végtelen sok világ támad, és ez a világ csak egyik formája a lehetséges világoknak. Az atomokkal szemben áll a reális üres tér,⁷³ melyben az atomok mozognak. Ezeket az atomokat érzékelni nem lehet. Minőségi különbségek a valóságban nincsenek, és az érzékelhető minőségi különbségek csak mennyiségi különbségekből származnak. A természeti folyamatok szigorúan az okság rendje szerint folynak le, ez alól kivétel nincs.

⁷² F. A. Lange: *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*. Leipzig 1905. I. 37. l. „Der Kern desselben bildet die Atomistik die allerdings nicht von ihm (Démokritos) erfunden ohne Zweifel aber erst durch ihn zu ihrer vollen Bedeutung gelangt ist.”

[A német nyelvű idézet magyar fordítása: „*Ennek lényege az atomizmus, amelyet azonban nem ő (Démokritosz) talált ki, hanem csak általa nyerte el teljes jelentőségét.*”]

⁷³ Simpl. Phys. 28, 45. ἀρχὰς ἔθετο τὸ πλήρες καὶ τὸ κενόν.

Démokritosz atomizmusa a legszigorúbb és minden következéseivel keresztülvitt mechanikus materializmus. Ha megvizsgáljuk ezeket a tételeket, látjuk, hogy az asariják két fontos fogalmat merítettek innen. Az egyik az anyag atomos szerkezete, a másik az üres tér realitása. Démokritosznál a negatívum realitása elsősorban a térszemléletben jelentkezik, de megtaláljuk egy töredékében ennek általánosítását is. Ezt a motívumot az az asariják felhasználták egyrészt úgy, hogy ők is valósnak fogják fel az üres teret, másrészt, amint majd részletesen tárgyalni fogom, ez is hozzájárul a priváció pozitivitásának tanához. Az asariják atomjainak nincs kvantitásuk, míg Démokritosznál ezt megtaláljuk. Ezt abból magyarázhatjuk, hogy egyrészt ezzel közelebb jutottak az okkazionalizmushoz, hiszen egyesüléskor keletkezik csak kvantitás, amihez pedig Isten szükséges; másrészt pedig, és a döntő tényező, a démokritoszi atomok örökéletűek, így önmagukban létteljesek, és így az anyaggá válás későbbi fokán vannak már, mint az asarija atomok, melyek állandóan teremődnek, anyaggá válásuk pedig dinamikus, azaz csak két atom egyesülésekor lesznek térbeli elemmé. Az asarijáknak pedig fel kellett venni ezt a különbséget, hiszen ha az atomokat öröktől valónak tartották volna, nem sokat segített volna az atomos szerkezet, az anyag továbbra is őanyag maradt volna arisztotelészi értelemben. Ezt azonban ők nem használhatták, így kénytelenek voltak a kvantitás nélküli atomokat bevezetni. Ha tovább vizsgáljuk azt a kérdést, vajon honnan ered az asariják atomjainak kiterjedésnélkülisége, akkor azt hiszem, ismét Empedoklész

fogja megadni a magyarázatot. Mintha Empedoklész is utalna az atomos szervezetre. Az elemek keveredését egy téglából épített falhoz hasonlítja. A négy alapelem, melyet végül, mint Arisztotelész mondja, kettőre lehet redukálni, további kis részekből áll, ἐν μικροτέρων ὄγκων τὰ στοιχεῖα σιγαλῖναι. Ezekben a legkisebb ősrészecskékben felismerhetjük a leukipposz-démokritoszi atomokat.⁷⁴ Minthogy pedig e kis részecskék összekapcsolódásakor keletkeznek az elemek, e kis részecskék miséjéhez igen közel áll az asarija atom szervezete.

Az a gondolat, hogy nincs valódi keletkezés, csak aggregáció és priváció, már előhírnökre hivatkozik a görögök között Empedoklész szerint nincs létrejövés, minden keletkezés valójában alapanyagok, elemek összekerülése, és csak az emberek nevezik keletkezésnek. Anaxagorasz is csak keveredést és szétválást ismer. Ez a szétválasztó, illetve összekapcsoló erő Empedoklésznel φίλια és νεῖκος, míg Anaxagorasz a νοῦς-t tekinti ilyennek. Ezzel szemben Démokritosznak nincs szüksége transzcendens okra, ő magából az anyagból tudja megmagyarázni az atomok mozgását. Az asariják természetesen közelebb állnak az empedoklész-anaxagorasz felfogáshoz. Mármost az arisztotelészi és doxografikus szövegek kapcsolatai alapján kérdezzük, miképpen jutottak e tanok az asarijához? Nem kétséges, hogy a fő forrás Arisztotelész: *Metaphysika* I. Arisztotelész

⁷⁴ Diels: i. m. 31. A. 43. (Arisztotelész, de Gen. et. corr. B. VII. 334. a. 26.)

olvasásakor megtetszett e tan, és ezt egészítették ki a doxografikus szövegek. E doxografikus szövegekbe pedig be volt dolgozva Epikurosz tanítása is, úgyhogy az epikurosz atomtan kiegészítőjévé lett a démokritoszinak. Epikurosz tanításai között számunkra fontossággal bír, hogy bizonyos mértékben tagadja a végtelent. E felfogás keveredett még bizonyos sztoikus tanításokkal is. Hiszen, mint Diels megállapította, a doxografikus iratokat a sztoikusok átdolgozták. Nazzam, a Kalám első képviselője még élesen szemben áll az atomizmussal. Sztoikus hatásra az akcidenseket testecskéknak tartja, melyek összessége alkotja a szubsztanciát. E felfogást azután könnyen volt lehetséges kapcsolatba hozni az atomos szerkezettel, és így éppen az atomizmus ellenfelei között találhatták meg a továbbbépítés kiindulópontját. Hogy Nazzam és az atomizmus között kapcsolat van, láthatjuk abból, hogy talán Nazzám felfogásának maradékát láthatjuk abban a tanításban, mely szerint az atomok kvantitás nélküliek, és csak az akcidensek rákerülésével válnak létteljessé. Az akcidens Nazzam szerint test, érthető tehát, hogy az okkazonalista atomizmus felfogása szerint csak két atom összekerülésekor nyerik azok kvantitásukat.

A lélek tűzatomból, ezt tanította Epikurosz is, de tanította már Démokritosz is. Arisztotelész úgy mondja,⁷⁵ hogy Démokritosz szerint a gömbölyű atomok mozognak a legjobban, ebből áll a lélek és a tűz. Másutt világosan⁷⁶ tüzes

⁷⁵ Arisztotelész: De anima I. 2. 405. a.

⁷⁶ Aetius: IV. 3. 5. (Diels 68. A. 102.)

kapcsolatoknak nevezi a lelket. Láttuk, ez megfelel az atomisták egyik csoportja lélekfelfogásának.

Mindezekből az atomista felfogás kialakulását illetően a következő végeredményre jutunk. Az arabok a Metafizikában és a hozzájuk került doxografikus anyagban megtalálták az atomtant, mégpedig elsősorban Démokritosz alapján, de nem hagyták figyelmen kívül Empedoklész sem, akit Arisztotelész a Metafizikában Démokritosz közvetlen szomszédságában idéz. Ugyanakkor ellenfelek tanításai is hatottak rájuk.

2.) A privációk pozitívítása

A második igen fontos kérdés a privációk pozitívításának tana. A priváció realitása már benne van a démokritoszi üres tér fogalmában. Amikor ezt kiszélesíti a „μη μᾶλλον τὸ δὲν ἢ τὸ μηδὲν εἶναι” tétellel, valójában a nemlétnek ugyanolyan realitást tulajdonít, mint a létnek. Horovitz igen részletesen foglalkozik a privációk pozitívításának eredetével. Ez ugyanis nemcsak az atomizmusban játszik nagy szerepet, hanem a Kalám minden irányában megtalálható, és az asariják a kalamistáktól vették át. Horovitz platonikus tanításnak tartja. Így ír:⁷⁷ „Der vierte Grundsatz der Mutakallimun bei Maimuni lautet, dass jedem Dinge von zwei beliebigen entgegengesetzten Eigenschaften die eine oder die andere zukomme und dass die Negation, nicht lebendig, nicht weise usw. ebenso

⁷⁷ Horovitz: i. m. 53. l.

ein Attribut sei, wie das positive Prädikat lebendig, weise. Da diese Ansicht sich mit der aus dem Sophisten stammenden Behauptung Mummars deckt, so ist von Interesse zu sehen, wie in das vom Maimuni dargestellte atomistische System der Asarijja eine Ansicht aus einem so verschiedenen System, wie dasjenige Platos aufgenommen wurde. Man könnte vielleicht einwenden, dass es sich hier um eine in der Atomistik selbst begründete Anschauung handelte bekanntlich Demokrit das Nichtseiende neben dem Seienden, das Lehre neben dem Vollen als Princip aufstellte und dabei behauptete, dass das nicht Seiende um nichts weniger sei als das Seiende”.⁷⁸

A Sophistes, melynek alcíme: „περὶ τοῦ ὄντος”, a nemlétező μή ὄν megalapozásával foglalkozik. A nemlétező reális létezését fejt ki itt Platón. A gondolatmenet röviden a következő. Vizsgálunk három fogalmat: a létezőt, a nyugalmat és a mozgást. E fogalmak különböznek a többitől, de ugyanakkor azonosak önmagukkal. Ezúton nyerünk ismét két fogalmat, így most már öt fogalmunk van. Ha most visszatekintünk, és ezek közül egyet kiemelve,

⁷⁸ [A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Maimuni Mutakallimunjának negyedik alapelve az, hogy minden dolognak bármely két ellentétes tulajdonság közül az egyik vagy a másik a tulajdonsága, és hogy a tagadás, pl. nem-élő, nem-bölcs stb. éppúgy tulajdonság, mint a pozitív predikátum, az élő, bölcs stb. Mivel ez a nézet egybeesik Mummarr állításával, amely a Sophistéból származik, érdekes látni, hogy egy olyan eltérő rendszerből származó nézet, mint Platóné, miként épült be a Maimuni által bemutatott asarijja filozófia atomista rendszerébe. Talán ellenvetethetnénk, hogy ez a nézet magában az atomizmusban alapszik, hiszen mint ismeretes, Démokritosz a nem-létezőt a létező mellett, a tant az egész mellett, mint elvet állította fel, és ezzel azt állította, hogy a nem-létező nem más, mint a létező.”]

szembeállítjuk a többivel, akkor arra az eredményre jutunk, hogy pl. a mozgás nemlétező, mert nem azonos a létezővel; mégis része van benne, μετέχει τοῦ ὄντος, tehát részint létező, más vonatkozásban viszont nemlétező. Minden fogalom tehát létező, míg más viszonyban a többire vonatkoztatva nemlétező. Így a létező is lehet nemlétező, amennyiben van, ami tőle különbözik. A nemlétező tehát létező. Ebből akarja Horovitz levezetni az atomizmusban lévő privációk pozitívitásának tanát.

Ha azonban megvizsgáljuk e teóriát, megállapíthatjuk, hogy innen ez nem következhetik. A privációk pozitívitása ugyanis mind a kontradiktorikus, mind a kontrárius fogalmakra vonatkozik. A minőségek területén elsősorban az utóbbiak jönnek számításba. A platóni teóriában ezzel szemben minden lehet a többire vonatkoztatva nemlétező, amennyiben ugyanis más. Itt tehát nem ellentétes fogalompárok vannak, hanem egy fogalom áll szemben a többivel. Sophistes 258-ban pedig pontosan megmondja: „Nem jelenti a létező ellentétét, hanem csak azt, hogy különbözik tőle”. Nekünk pedig itt valódi negációkra van szükségünk. Mindezek alapján megállapítom: ha nem is vonom kétségbe, hogy ismerték a Sophistes fent idézett helyét, mégis hangsúlyozom, hogy nem ez az egyetlen forrás, és semmi esetre sem az első, közvetlen forrás. Ezt éppen Arisztotelész műveiben kell keresnünk, hiszen az asariják elsősorban innen ismerték az atomizmust, és a vele való polémiaiban műveit erősen forgatták. Arisztotelész Metafizikájában először egy rövid történeti áttekintést ad az őt megelőző filozófusok tanításairól. Itt szerepelnek

természetesen Démokritosz és Empedoklész is. A közvetlen forrás tehát mindenekelőtt Démokritosz tanítása az üres térről⁷⁹ és így a negatívum pozitívitásáról. Egy pozitív priváció tehát már volt, ezt most már csak át kellett vinni a valóság egészébe. Démokritosz előtt foglalkozik Empedoklésszel. Ezt a közelséget itt szükséges hangsúlyoznunk. Empedoklésznél találkozunk a *φιλία*⁸⁰ és *νεῖκος*⁸¹ fogalmakkal. A testrészecskék rendeződését a *φιλία* hozza létre, a szétválást pedig a *νεῖκος*. Itt van tehát egy fogalompár, mely, ha jobban szemügyre vesszük, igen közeli rokonságban van a privációk pozitívitásának tanával. Kétségtelen, hogy nem minden szétválás a *νεῖκος* által jön létre, éppen ezért nem nevezhetjük a fogalompárt teljesen ellentétesnek. Mindenesetre a valóságot két erő működése alapján magyarázza, és nem elégszik meg azzal, hogy a bomlás például a szeretet hatóképességének megszűnésével következik be. Amikor tehát meglátták a két fogalmat, kézenfekvőnek látszott, hogy rendszerükben felhasználják. Ez pedig talán úgy történt, hogy a görög és arab fordítások között lévő fordítássorozatokban elfakult a szerző személye, és Empedoklész fogalmai éppen lokális közelségük következtében az atomista rendszerrel összekeverődtek. De ha ezt az utóbbi hipotézist nem is tudom tárgyi adatokkal alátámasztani, fenntartom az előbbi

⁷⁹ Démokritosz e tanítását, μή μᾶλλον τὸ δὲν ἢ τὸ μηδὲν εἶναι, valóban félre lehetett magyarázni az egész valóságra, és ezt Kolotész féleértése is mutatja. Plutarkhosz: Adv. Colot. 4. S. 1108. F. (Diels 8. B. 156.)

⁸⁰ [Philia = barátság, szeretet, vonzalom.]

⁸¹ [Neikosz = viszály, ellentét.]

megokolással. Sokkal kézenfekvőbb, hogy olyan tételeket vontak rendszerükbe, melyek egyrészt a többi tételekkel kapcsolatban szerepelnek az általuk ismert filozófusok műveiben, másrészt pedig egyszerűbb volt a fogalompárt átértelmezni, hiszen végre is majdnem készen kapták őket, mint a platóni Sophistesből kikövetkeztetni. De további bizonyítékot is találhatunk. Az atomizmus ugyanis igen sokat küzd éppen a közbeeső idő kérdésével, amely a világ fenntartása és a világ megsemmisítése között eltelik. E probléma keletkezése talán szintén Empedoklészra vezethető vissza, amikor Arisztotelész: Physike VIII. 1. 252. a. 7. szerint a következőket mondja: ἔοικεν Ἐμπεδοκλῆς ἄν εἰπεῖν ὥς τὸ κρατεῖν καὶ κινεῖν ἐν μέρει τὴν Φιλίαν καὶ τὸ Νεῖκος. ὑπάρχει τοῖς πρὸγμασιν ἐξ ἀνάγκης, ἡρεμεῖν δὲ τὸν μεταξὺ χρόνον. A közbeeső idő problémája nem valószínűtlen, hogy innen adódott. Megerősíthet bennünket e feltevésünkben a rokonság a perzsa szellemiséggel. Horten⁸² bebizonyítottak tartja a perzsa szellem nagy hatását az arab gondolkodásra. Ez egyrészt az iszlám teológiájának kialakulásában jelentős, másrészt pedig, amint fent megjegyeztük, az arabokhoz került szír-görög fordítások magukon viselték a perzsa dualizmus nyomait. Ha pedig így van, akkor könnyű megtalálni a φιλία–νεῖκος és az akcidents párok rokonságát a dualizmussal. Az arab gondolkodás magába szívta a perzsa szellemet, de meglátta benne az ellentéteket is. A perzsa dualizmussal szemben állott a monoteizmus, mely a világot egy princípiumból

⁸² Horten: i. m. 30. l.

próbálta megmagyarázni. A dualizmust tehát elsőfokon nem használhatták fel világmagyarázatul. Ámde az ilyen elvek nem maradnak akkor sem terméketlennek, ha nem ugyanarra alkalmazzák, mint az anyag gondolkodásban. Felszívódnak az átvevő kultúrába, és így az empedoklészi fogalompárt a dualizmussal összevetve megalkották az akcidenspárokat, a privációk pozitívitásának tanát. Ez pedig sokkal egyszerűbb út, mint Horovitz magyarázata, hiszen itt készen kapták az ellentétpárokat, és nem volt szükség ezek következtetés útján való megkonstruálására. Véleményem szerint tehát az egész atomista rendszer kialakulásában Empedoklész tanításainak igen nagy szerepe volt.

Meg kell említenem, hogy kapcsolatokat keresnek a Kalám filozófiája és az indus filozófia között. Így talán az atomizmus párját is megtalálhatjuk az indus gondolkodásban. A vaishesika rendszer alapítóját atomevőnek nevezték a rendszer atomisztikus jellege folytán. (Kirnada I. század) Szerepel benne a nemlét fogalma is. Vizsgálunk kellene az indus gondolkodást, hogy ítéletet mondhassunk a kérdésben. Az ilyen távoli kapcsolatokat mindenesetre szkepszissel kell fogadnunk. Sokkal valószínűbb, hogy ugyanazok a gondolatok a legkülönbözőbb kultúrákban felmerülhetnek, mert az emberi szellem közös struktúrájában gyökereznek.

3.) Az okkaszionalizmus

Az akcidensek állandóan újra teremtetődnek, egy ugyanazon akcidens nem marad meg két időatomon át. Más szóval ez

azt jelenti, hogy a valóság nem sztatikus, hanem állandó változásban van, az egész valóság állandó dinamizmus. Ez a felfogás igen sok hasonlóságot mutat a hérakleitoszi tannal. Horovitz gondol arra, hogy esetleg Hérakleitosz útján, szofista közvetítéssel jutott volna az arabokhoz. Azt hiszem, ezt is megfelelő mértékre kell leszállítanunk, mert nem ez a közvetlen forrás. Horten kapcsolatba hozza az indus gondolkodással: „Wenn die liberal theologische Atomistik von typisch indischen Ideen, z. B. Momentaneitätslehre umgeben ist, wird man für sie an indische Quellen denken müssen”.⁸³ Nem tartom szükségesnek itt sem, hogy az ind forrásokhoz visszamenjünk. Az idő és a mozgás párhuzamos fogalom. A vonal pontszerű felfogásából és a mozgás atomos szerkezetéből következik az idő atomos szerkezete.⁸⁴ Ámde ez szükségképpen posztulálja az akcidencek állandó változását. Így jutunk ahhoz a megállapításhoz, hogy bár a részletekre nézve külső forrásai lehettek e felfogásnak, mégis ez magából a rendszerből adódott. Szorosan összefügg az általános dinamisztikus felfogással. Ez a gondolkodás maga is megkívánta az állandó mozgást, és ezért nem kellett idegen rendszerekhez folyamodnia. De ez az állandó változás adódhatott az okkazionalizmusból is. Az okkazionalizmus ugyanis sorrendben a legelső tényező. Az

⁸³ [A német idézet magyar fordítása: „Ha a liberális teológiai atomizmust tipikus indiai eszmék veszik körül, például a pillanatnyiség tana, akkor indiai forrásokra kell gondolnunk.”]

⁸⁴ Az idő, tér és mozgás összefüggése az atomizmussal: Schmoelders: Essai 179. l. M. Müller: Phil. und Theol. von Averroes. 12. l.

arabok az iszlám előtti korban, az ún. tudatlanság korában fatalisták voltak. Csak így tudták Istent elképzelni, ha tevékeny, állandó beavatkozó Istennek tekintették. Isten beavatkozása kétféleképpen lehetséges: 1. Isten egyszerre úgy teremti a világot, hogy belehelyezi a meghatározottságot azzal, hogy a teremtés után minden mechanikusan történik. 2. Kontinuálisan, állandóan belehat. (Okkazonalizmus.) Mivel pedig az arabokhoz a második felfogás közelebb állott, az asarija tanban ez az akcicens állandó változásában, melyhez Isten állandó teremtése szükséges, csapódott le. Az okkazonalizmus mindenképpen eredeti. Stein⁸⁵ is mindenáron azt bizonyítja, hogy az okkazonalizmus különböző kultúrkörökben spontán módon felvetődött, így a sztoikusok determinizmusa és az arab asariják okkazonalizmusa között, majd pedig az újkori okkazonalisták között semmi kapcsolat sincs. Azt hiszem, igaza van Steinnek, amikor azt mondja, hogy a közvetlen forrást valóban magában az arab lélekben kell keresnünk. De nem érvelhetünk azzal, hogy a hatás azért elképzelhetetlen, mert a sztoikus iratok nem voltak lefordítva. Az eredeti sztoikus írások nyomán nem kerülhetett az arabokhoz. Minthogy azonban fenn említettük, hogy a Vetusta Placitát, mely a doxografusokat tartalmazta, sztoikusok szerkesztették, e hatás nem mondható teljesen valószínűtlennek, természetesen csak másodlagosan, azaz azért volt lehetséges, mert az iszlám

⁸⁵ Stein: Antike und Mittelalterliche Vorläufer der Occasionalismus. (A. f. G. d. Ph. II.)

teológiájával és az arab lélekkel megegyezett.⁸⁶ Amikor pedig összeveti itt is az indus gondolkodással, szintén nem beszélhetünk közvetlen hatásról. A keleti gondolatok az iszlám teológiájának szerkesztésekor hatottak termékenyítőleg. Az asariják, az ortodoxia képviselői természetesen a teológiai álláspontot fogadták el. Összefoglalva tehát az akcidensek pillanatnyiséga a következő úton került a rendszerbe. A keleti gondolkodás és a régi arab fatalizmus megtermékenyítette az iszlám teológiáját, így támad az okkazonalizmus. Ezt pedig a valóság felépítettségére kiterjesztve eszközül az akcidensek pillanatnyiséga kínálkozik.

E források nem kerülnek egyenesen az asariják rendszerébe, különösképpen nem a Májmunitól leírt rendszerbe. Elég hosszú volt az út, amíg a különböző arab iskolákon keresztül, megváltozva, eredeti jellegüket sokszor elveszítve az asariják végső rendszerének megfogalmazásában előttünk állnak.⁸⁷

⁸⁶ Tudjuk, hogy Al Asari egyszerre csak otthagya a mutazilita szektát, és a mutakallimunhoz szegődött. Nem lehetetlen, hogy ezt a kezébe került sztoikusán színezett doxografikus irat váltotta ki. Ebben találhatta a determinizmust, és így rájött, hogy az ortodoxok táborában van a helye. Akkor teljesen megérthetnők az okkazonalista rendszer kialakulását. Természetesen ehhez egyelőre semmi tárgyi bizonyítékunk nincs.

⁸⁷ Pl. említek egyes előfutárokat. Al Guvajni szerint a világ akcidensekből és szubsztanciákból áll. A világ teremtése a szubsztanciák teremtésével igazolást nyer. A valóság négy praemissán nyugszik. 1. Akcidens van. 2. Ezek teremtve vannak. 3. Szubsztancia nem lehet akcidens nélkül. 4. Teremtett dolgok nem alkothatnak végtelen sort. Az

IV. MÁJMUNI KRITIKÁJA AZ OKKAZIONALISTA ATOMIZMUSRÓL

Májmuni egyiptomi tartózkodása alatt ismerkedett meg az asarija atomizmussal.⁸⁸ Egyiptomban is és Szíriában is ez időben igen elterjedt volt e tan. Nyugaton, noha már elég magas volt a filozófiai műveltség, a Kalám tanításai nem találtak megfelelő talajra. Ez igen érdekes jelenség, és magyarázatát itt még röviden sem tárgyalhatjuk. Sőt a Kalám tanításait a nyugat tudatosan utasította vissza.⁸⁹ Mindenesetre tény, hogy Egyiptomban részint még eredeti kalámista írásokból, melyek ekkor még megvoltak, másrészt a peripatetikusok ellenirataiból és polémiáiból behatóan tájékozódott Májmuni az asarija rendszer legfinomabb

atomtannal már a IX. sz. elején találkozunk. Májmuninál felsorolt istenbizonyítékok több szerzőtől származnak.

⁸⁸ M. Schreiner: i. m. 42. l. „In Aegypten und Syrien musste hingegen der asarische Kalam um die Zeit als Maimonides dort lebte sehr viele hervorragende Vertretern gehabt haben und ihre Lehre wurde durch die Ejjubiden sowohl in Syrien als auch in Aegypten begünstigt.”

[A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Egyiptomban és Szíriában viszont az Azerita Kalámnak számos kiváló képviselője lehetett abban az időben, amikor Maimonidész ott élt, és tanításait az ejjubidák mind Szíriában, mind Egyiptomban kedvelték.”]

⁸⁹ Ua. „Es ist eine merkwürdige geschichtliche Tatsache, dass im westlichen Islam gegen den Kalam, auch gegen den asarischen, in den weitesten Kreisen der Bevölkerung eine Abneigung herrschte.”

[A német nyelvű idézet magyar fordítása: „Különös történelmi tény, hogy a nyugati iszlámban a lakosság legszélesebb köreiben ellenszenv mutatkozott a Kalám iránt, beleértve az asarija irányzatot is.”]

motívumairól is. Többen kifogásolták,⁹⁰ hogy Májmoni csak felületesen ismerte a Kalám tételeit, és elhamarkodottan mond ítéletet, anélkül, hogy belemélyedt volna a rendszer finomságaiba. E megállapítás igen rossz színben tüntetné fel előttünk Májmonit. De ebben igen súlyos tévedés van. Ugyanis a M. N. 71. fejezetéből⁹¹ látjuk a komoly előtanulmányokat, de ettől függetlenül, aki áttanulmányozza az atomista rendszert, látja, hogy tökéletesebben és elfogulatlanabbul nem lehetett volna tételeiket előadni. Májmoni előtt mindig ott settenkedett a veszély, hogy hasznosítva az atomisták tételeit, melyek az istenbizonyításra igen alkalmasnak látszottak, rendszerük tanítója lesz. Hogy azonban nem választotta a könnyebb utat, és inkább megpróbálkozott megbirkózni az akadályokkal, mint kikerülni őket, mutatja, hogy az asariják tantételeit is éppoly kitűnően ismerte, mint a peripatetikusokét. Ugyanakkor közvetett bizonyítékunk is van. Averroës Májmonihoz hasonlóan küzdelembe bocsátkozik a Kalám ellen. Averroës megállapításai és az asariják nevében közölt tantételei szinte szóról szóra megegyeznek a Májmoni által közöltekkel.⁹² Ezt már a régi zsidó kommentárok is észreveszik.⁹³ Megállapíthatjuk tehát, hogy Májmoni nemcsak szóhagyomány, előadások és

⁹⁰ Schmoelders: *Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes* 135. l.

⁹¹ M. N. I. 71. וכאשר עיינתי בספרי אלה המדברים כפי שמזדמן לי כמו שעיינתי בס' הפלוסופים גם כן יכולתי

⁹² Averroës: *Destr. destr.*

⁹³ Narboni kommentárja M. N.-hez 53. fej. végén.

peripatetikus idézetek alapján ismerte a Kalám tanításait, hanem az akkor még meglevő munkákból is, különben alig tudnók megmagyarázni, hogy sokszor szinte szóról szóra megegyezik Averroësszel. De Májmuni ismerte a Kalámot, legalább hírből, még a Pireneusi-félszigetről. Tudta, hogy az őt megelőző zsidó filozófusok közül sokan foglalkoztak a Kalámmal. Egyesek elvetették, mások felhasználják tételeiket. Különösen istenbizonyítékaikat.⁹⁴ Megjegyzi, hogy míg a babiloni zsidó filozófusok egy része elfogadta a Kalám tételeit, sőt ezekre építette a maga filozófiai rendszerét, a nyugati zsidó filozófusok távol állottak a Kalámtól és annak atomista változatától, és óvakodtak e tételeket istenbizonyítékul használni. Ugyanúgy, mint a nyugati arabok. Így hát már a Pireneusi-félszigeten is szkepticizmussal viseltetett Májmuni az atomista tanokkal szemben, s e hitében Egyiptomban még megerősödött. Ami eddig öntudatlan ellenkezés volt, most tudatos harccá nemesedik. Mondottuk, hogy míg a Kalám többi iránya erősen befolyásolta a zsidó gondolkodókat, átvettek egyes elemeket, melyeket azután más irányban továbbfejlesztettek, addig az asarija rendszer nem talált

⁹⁴ Geyer kidolgozta a Kalám hatását a gaoni irodalomra, Schreiner a többi zsidó filozófusra. Haj Gaon nyilatkozik az atomisták ellen. Jehuda Hanaszi az atomok lényegéről igen elmélyülten ír. **שאלה: מה אמנות** הדבר שלא יחלק ויחתך לשנים הוא יקרא חתיכה חלק **החתיכה? תשובה:** חלק **חלק** szóval is jelöli az atomot. Áron b. Elija mindkét szót használja. Ábrahám ibn Ezránál is találkozunk vele. E néhány kis megjegyzésen kívül a zsidó irodalomban az atomizmusról adatot nem találunk.

visszhangra a zsidó körökben, és Szadjától⁹⁵ Májmuniig visszautasítják. Ez a visszautasítás igen megokolt. Mit akart ugyanis az asarija atomizmus? Ugyanazt akarta, mint Májmuni! Az iszlám vallásfilozófiában felburjánzott a népi hit, az emberi képzelgés, az Isten emberi felfogása. Ők meg akarták tisztítani az istenfogalmat minden népi torzulástól. Egyrészt az isteni igazságot igyekeztek megfelelő etikai síkra emelni, másrészt pedig metafizikai értelemben akarták megtisztítani. Ugyanakkor azonban szemben állnak az arisztotelészi istenfogalommal is, hiszen a primus motor nem felelhetett meg az iszlám gondolkodásának. De Májmuni is ezt akarta. Ezért a M. N. I. könyvében lefolytatott filozofikus bibliamagyarázat. Ennek alapján akarja átalakítani a bibliaolvasó gondolkodását. De az istenfogalom Májmuni szemében sem az arisztotelészi istenfogalom, hanem a biblia és a próféták Istene. Ezt pedig az asarijának sikerült is elérniök.⁹⁶ Rendszerüket elfogadta az iszlám ortodoxiája, mivel e tanításokkal sikerült az istenfogalmat a rátapadt antropomorfizmosoktól megtisztítani. Ámde hogyan? Éppen itt az ellentét a Kalám és Májmuni között. Eklektikus módon összeszedett tételeiben hiába keressük a logikai rendet. A Májmuni előtti zsidó vallásbölcsesek, amikor átvették a Kalám tételeit, nem vették észre azok szofisztikáját és a mikroszkopikus

⁹⁵ A gaonok a Kalán művelőit **שיקול הדעת** **אנשי**-nak nevezték.

⁹⁶ Goldziher: Előadások az iszlámról. 140. l. „Eképp a Kalám, melyet asarita kialakulásában az iszlám orthodoxiája elfogadott, az aristotelizmussal olyan gondolkodásmódot helyezett szembe, amely igen alkalmas volt a vallás tanainak támogatására.”

vizsgálatnál feltűnő repedéseit. Májmuni mély gondolkodásában és mikroszkopikus elméjében fogant meg először a Kalám és filozófia ellentéte.⁹⁷ Itt ugyanis erről volt szó. Nem hiába nevezi Májmuni Arisztotelészt „a filozófusnak”, amikor a Kalám Arisztotelész elleni küzdelmét elemzi, ebben a Kalám és a filozófia harcát látja. A vallásfilozófia mit sem ér akkor, ha vallási tételekből kiindulva akarja a valóságot megmagyarázni. Az egyetlen út, és ez Májmuni útja is, a tudomány oldaláról elindulva megtalálni a vallást. Mindenkor csak ez lehet a vallásfilozófia módszere. Ilyen elvek alapján kell megítélni Májmuni kritikáját.

A.) Az ismeretelmélet bírálata

Központi jelentőségű Májmuni analízisében az ismeretelmélet kritikája. Ez érthető is, hiszen döntő jelentőségű a filozófia területén, és egyszersmind megoldja azt a kérdést, mely mindenfajta tudományos gondolkodás alapja, hogy egyáltalában van-e tudományos gondolkodás, lehet-e általános érvennyel bíró igazságokat találni.

A Kalám abból indult ki, hogy megismerés nem lehetséges, azaz az objektív világgal nem tudunk érintkezni, mert érzékeink csalnak. Májmuni megállapítja, hogy nem

⁹⁷ M. Schreiner: i. m. 42. l. „Der scharfe Gegensatz zwischen Kalam und Philosophie tritt erst bei Maimonides zu Tage.”

[A német nyelvű idézet magyar fordítása: „A Kalám és a filozófia közötti éles ellentét csak Maimonidész-nél derült ki.”]

tételezhetjük fel, hogy ezt a tant cél nélkül, azaz szükség nélkül vették volna fel már az első atomisták. Feltehetjük ugyanis – mondja –, hogy talán enélkül is képesek lettek volna az atom létének és ezzel a világ teremtettségének bizonyítására, mégis e tétel el nem maradhat. Valóságban minden egyes tételre szükség van, és ha egy tétel elmaradna, az egész rendszer összeomlana. Igen helyesen meglátja Májmuní a rendszer szálainak szoros összefüggését, melyből nem lehet darabokat leszaggatni. Ha csak az anyaggal foglalkozó tételek volnának meg, mit kezdenének bizonyos fizikai jelenségekkel? Ha ugyanis egy asarija olyat tapasztal a fizikai világban, ami elveinek ellentmond, azt feleli: nem az elveket korrigálom, hiszen nem lehetek tekintettel az érzékekre, miután már megismertem. Pl. hogy a mozgás, noha nyugalmi állapotok vannak közben, kontinuális, hogy a malomkerék forgás közben szétválk, majd ennek megszűntével ismét egységes lesz, hogy egy ruha fehér színe minden pillanatban megszűnik és új fehér színt kap, ezek a tények mindig a látszat ellentétei, és az érzékek nem így mutatják. Mit felelhet erre az asarija? Csak azt, hogy mindez túl van az érzékelés határán, vagy az érzékek fogyatékosága következtében nem ismerhetjük meg a valóságot. De miféle tételek ezek? Igen régiek, csak az atomisták gondolják, hogy ők fogalmazták meg először, pedig már a görög szofisták felhasználták őket. Bizonyíték is van Májmunínál, hogy a szofisták használtak már ilyen módszereket. Galénosz is említi ezt.⁹⁸ Kell hát küzdeni ezek

⁹⁸ Galénosz: *περί δυναμέων φυσικῶν* I. 2.

ellen a tételek ellen? – kérdezi a szerző. Igen – hangzik a felelet –, hiszen ha nem is veszélyesek, mert minden józan gondolkodású ember belátja a lehetetlenségüket, mégis oly tételek következnek belőlük, melyek alaposabb filozófiai bírálatot igényelnek, hiszen mint a szofisták, a filozófiailag kevésbé művelteket megtévesztik. Mindebből következik, hogy a valóságnak a szubjektumban van objektív természete. Az atomizmus tehát nem tekint a természeti valóság, a fizikai világ alapjára, és nem bánja, ha teóriájában felhasznált elemek nem egyeznek a valósággal. Ez azt jelenti, hogy nem a valóságnak megfelelően állítják fel tételeiket, hanem a priori akarják a valóságot felépíteni. E kijelentés világot vet az egész problémára, mely itt a háttérben mozog, és mely szerintem az egész bírálatnak és Májmoni polémiájának alapgondolata. Májmoni ugyanis nem annyira azt kifogásolja, hogy saját fantáziájukból akarják megkonstruálni a valóságot. Ez is súlyos tévedés, hiszen amint látni fogjuk, a fantázia nem lehet döntő az ismeretek megszerzésében. Ámde másról van itt szó. Ez a fantázia nem szabad, hanem megkötött azoktól a teológiai praemisszáktól, melyek éppen teológiai és nem filozófiaiak. Akkor pedig *circulus vitiosus*-ba jutunk.⁹⁹

Ha fizikai oldaláról nézzük e kérdést, akkor is helytelen az elindulás. Az atomisták módszere a természet felfordítására és az eredeti világrend fogalmának

⁹⁹ M. N. I. 71.

ויתחייב בהכרח שיבחן זה דנמצא כפי מה שהוא וילקחו
ההקדמות ממה שיראה מטבעו ולזה ראוי שתדע צורתו וטבעו הנראה ואז אפשר
שתביא ראיה ממנו על זולתו

megváltoztatására vezet. Nem lehet ugyanis a logikát ontologizálni,¹⁰⁰ hanem meg kell keresnünk a valóságnak megfelelő logikai tételeket. Ez Themisztiosz nézete – mondja Májmoni – és ez volt Arisztotelészé is. Arisztotelész a következőket mondja a problémáról:¹⁰¹ „Felvetődik tehát a kérdés: mikor áll fenn az, amit mi is igaznak és tévesnek mondunk, s mikor nem? Mert meg kell vizsgálnunk, mit értünk ezen. Bizonyos ugyanis, hogy nem azért vagy fehér, mert mi azt gondoljuk, hogy igazán fehér vagy, hanem mert fehér vagy, azért van igazunk, amikor azt állítjuk”. E tételekből következik: igaz az az atomista megállapítás, hogy a lehetetlen valóban elgondolhatatlan; ami lehető, az valóban elgondolható. De nem igaz, amikor megfordítják a tételt, és azt mondják, ami elképzelhető, az már valóság, ha nem is található meg a természetben. Még egy igen súlyos tévedést találhatunk gondolatmenetükben. A filozófusok ugyanis megállapították, hogy amit az atomisták gondolhatónak tartanak, azt nem az ész alapján vélik gondolhatónak, hanem a fantázia alapján. Szerintük az észnek csak ismeretredező szerepe van, míg új ismeretek szerzésének eszköze a fantázia. Kérdés azonban, hogy a fantáziát tekinthetjük-e az ismeretszerzés eszközének. Ha ugyanis az ember lelki és szellemi tevékenységében igen komoly szerepe van a fantáziának, valóban gondolhatunk arra, hogy az igaz ismeret a fantázia segítségével szerezhető

¹⁰⁰ M. N. I. 71.

אין המציאות נמשכת אחר הידיעות אבל הידיעות

האמיתיות נמשכות אחר המציאות

¹⁰¹ Arisztotelész: *Metaphysika* IX. 10. Halasy-Nagy József fordítása.

meg. Ennek eldöntése a lelki és szellemi élet struktúrájából következik, és az ember létfoka határozza meg.

Ha ismeri az ember a lelket és képességeit – mondja Májmuni –, és való tudása van a dolgokról, akkor tudja, hogy a fantázia megvan a legtöbb élőlényben. Természetesen ismét Arisztotelész nyomán halad. Arisztotelész a *De anima* III. 3.-ban foglalkozik a fantázia szerepével. III. 10. 11.-ben kimutatja, hogy az állatoknak¹⁰² is van fantáziájuk. Az értelmi növekedéssel a fantázia ereje is növekedik. Fantázia primitív képzetek kapcsolatából alakul. De ez azt jelenti, hogy a fantázia nem *differentia specifica* az ember és a többi organizmus között, így nem lehet megismerőszerv, hiszen az organizmusok között talán éppen abban találjuk a legnagyobb különbségeket, hogyan ismerik meg a világot. Feltehetnők, hogy a fantáziát identikusnak tartják az értelemmel, és csak más szóval jelölik, ez azonban lehetetlen, hiszen ha jól megvizsgáljuk a fantázia fogalmát, úgy találjuk, hogy éppen ellentéte az értelemnek. Az értelem analitikus, elválasztja a valóság részeit, kielemez a lényegét, leválasztja az akcidenseket, és megjelöli a dolog helyét a valóságban okainak és feltételeinek megfelelően.¹⁰³ Megkülönbözteti az értelem az individuálista kollektívától, és csak az egészből következtet, azaz dedukál.¹⁰⁴ A szubsztancia az akcidensektől éppen az értelem útján választható el. A fantáziának ugyanis ez

¹⁰² Arisztotelész: *De anima* III. 10. καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις οὐ νόησις οὐδε

¹⁰³ A 4 *causarum*, és a kategóriának megfelelően. λογισμὸς ἐστὶν ἀλλὰ

¹⁰⁴ Arisztotelész: *Metaphysika* III. 8. 18. VII. 15. φαντασία

mindegy, mert csak az egész képes megragadni. Ha néha tekintetbe vesz is részeket, ezt nem analitikusan végzi, hanem szintétikusan, azaz különböző valóságok elemi részeit új – a valóságban meg nem található – egésszé formálja. Pl. ilyen fantáziaalkotta kép egy emberi alak lófejjel és szárnyakkal, miről tudjuk, hogy a valóságban nem található. Mindebből látjuk, hogy nem a fantázia a legmagasabb fokú szellemi tényező, hanem az ész, ez a *differentia specifica* az ember és a többi organizmus között, tehát ez a megismerő alany. De nemcsak az organizmusok létfoka dönti meg a fantáziafelfogást, hanem indirekt módon is megcáfolhatjuk, ha ugyanis bebizonyítjuk, hogy a valóság egyes elképzelhetetlennek tartott részei mégis léteznek. Nem igaz tehát akkor az a tétel, hogy csak az létezhet, ami elképzelhető. Sőt az általam említett példákat – mondja Májmuni – a fantázia egyenesen lehetetlennek tartja. Különösen a matematikában találunk ilyen példákat. Fizikai példa: a föld két ellentétes oldalán az emberek nem esnek le és állnak fejjel lefelé. Geometria példája: a hiperbola ásszimptotái bármennyire közelednek a hiperbolához, még a végtelenben sem érik el.¹⁰⁵ Ezeket a fantázia nem tudja elképzelni. De be lehet bizonyítani, hogy ami viszont elképzelhető, nincs meg a valóságban, éppen azon a ponton, mely ellen a kalamisták legerősebben küzdenek. A fantázia számára Isten csak antropomorf,

¹⁰⁵ Májmuni e példákat Apollóniosz: *Στοιχεῖα κωνικά* című munkája II. 13.-ból idézi. Kiadta: Weinreich: *Die auctorum Graecorum versionibus*. 178. lap.

anyagszerűnek képzelhető, és éppen az atomisták bizonyítják be, hogy testnélküli és anyagnélküli. Helytelen tehát az asariják nézete a fantázia ismeretszerző szerepéről. Az utóbbi nehézségeket ők maguk is látják, és ezért azt a gondolatot, ami megjelenik a fantáziában, de lehetetlen, „felvillanó ötletnek” nevezik. Ámde így abba a helyzetbe jutunk, hogy egy tudományos vitában mindegyik fél a másik véleményét ilyen felvillanó ötletnek nyilváníthatja. Akkor pedig nincs kritérium, mely eldöntené, kinek van igaza.

Májmuni kiritkája három pontban foglalható össze. Minthogy a fantázia 1. nem *differentia specifica* az organizmusok között, 2. belső ellentmondások vannak benne, 3. nem egyezik meg a valósággal, nem ismeretszerző tényező. Keresnünk kell tehát oly szellemi faktort, mely megfelel e feltételeknek. Ezt Májmuni Arisztotelész nyomán az észben találja meg. Májmuni bírálataiban nem veti el teljesen a fantáziát. Tudja, hogy a fantáziának igenis van szerepe a megismerésben. Hipotézisek felállítása, mely minden tudományos munkálkodás alapja, igenis a fantázia tevékenysége. A különbség csak az, hogy éppen az ész útján fogjuk eldönteni, vajon valóban érvényesek-e ama hipotézisek. Ilyen értelemben valóban beszélhetünk a fantázia szerepéről. Valószínűnek tartom, hogy a fantázia ilyenemű tevékenységére utal, amikor bírálatainak nehézségeiről szól.¹⁰⁶

Májmuni bizonyos fokig helytelenül jár el, amikor az atomisták fantáziafogalmát az arisztotelészi fantáziával veti

¹⁰⁶ M. N. I. 73. 10.

össze. E két fogalom egyáltalában nem párhuzamos. Az atomista fantázia tevékenysége nem primitív képzetekből támad, semmi kapcsolata sincs külső érzetekkel. A fantázia valamilyen teremtmény ősforrás, mely minden tapasztalástól és külső érzetektől függetlenül vetíti ki a valóságot. Igen hasonlít e felfogás a szubjektív ideáлизmushoz.

Májmunni nem veszi észre, hogy a fantázia ismeretadó aktusai ellentétben állanak az isteni determinizmussal. Vezessük ugyanis végig e gondolatmenetet. Ha mindaz, amit a fantázia elképzel, valóság lehet, akkor két eset lehetséges. Vagy a fantáziának szabadsága van, akkor hogyan determinálja Isten a valóságot; vagy Isten a fantáziát is determinálja, akkor hogyan működhet spontán módon? Mindenesetre fennáll az a tanítás, hogy Isten teremti az akcidenseket. Eszerint a valóság nem az én kivetítése. Az asarija tanításban ezen a ponton tehát súlyos ellentmondás van. Talán így oldhatjuk meg ez ellentéteket, és végeredményben így fogalmazhatjuk meg az asarija tanítást. A valóság, mint objektum létezik, ezt az objektumot Isten determinálja. Az érzéki megismerés határoltága és megbízhatatlansága következtében nem ismerhetjük meg, így a megismerési aktus, mely a fantázia produktuma, kivetít egy szemléleti valóságot. A fantázia pedig mégis szabad. Ha azonban determinált a fantázia, ez a determináció nincs harmóniában a valóság determináltságával, mert akkor a valóság éppen hogy megismerhető lenne.

B.) A metafizika bírálata

1.) Anyag

Az atomista anyagelméleti felfogást Májmuni összeveti az arisztotelészi anyagfelfogással. Az atomistáknak szükségük volt, az arisztotelészi őssanyaggal szemben, időben keletkezett anyagra. Az őssanyag ugyanis posztulálja a világ teremtetlenségét. Ez azonban az atomisták szerint szemben áll Isten létével. De éppen itt ellentmondás mutatkozik – mondja Májmuni – az asariják és forrásaik között. Ha ugyanis átveszik a démokritoszi atomizmust, végig kell vezetniök az összes konzekvenciákat: tehát az örökéletű atomokat, a mechanikus világmagyarázatot, azaz a tranzitív mechanikai okságelvet és a materializmust. Arisztotelész megmutatta e tan hibáit,¹⁰⁷ a zsidó vallásbölcsesek is elvetették,¹⁰⁸ tehát valójában auktoritásra támaszkodhat, nem kell belemélyednie empirikus megdöntésébe. Csak néhány példát hoz a belső ellentmondások megmutatására. Az első Arisztotelész alapján említi. Nem lehetséges ugyanis az a tétel, hogy ha két atom összekerül, kvantitás keletkezik, az „ex nihilo nihil fit” elve alapján. De maga is hoz néhány cáfolatot az ortodox szerkezet ellen. Lehetetlenné válnak így bizonyos geometriai tételek. Pl. a négyzet átlója ugyanolyan hosszú

¹⁰⁷ M. N. I. 71.

ואף על פי שהפילוסופים האחרונים כבר הביאו מופט

בבטולו כחלק והרקות

Arisztotelész: *Metaphysika* I. 3. 4. *Physika* IV. 6. 7. 9. VI. 1. 10.

¹⁰⁸ Saadja: *Emunot Vödéot* I. 4. 10.

lenne, mint oldala, hiszen átlóirányban is négy atom helyezkedik el, az atomok pedig tudvalevőleg egyenlő kvantitásúak. De lehetetlenné válnék így minden inkommenzurábilis és kommenzurábilis, racionális és irracionális távolságok, Euklidész 10. könyvét félre kellene dobni. Távolságokat nem lehetne osztani, hiszen megeshetik, hogy páratlan számú atomból állnak. Mindezek alapján fenntartással fogadja az atomizmust.

Amikor Májmuni elveti az atomista anyagfelfogást és nehézségeire utal, kora tudománya apostolainak tekintélyével él. Téved Májmuni némely megállapításában. Ez azonban korának gondolkodásából magyarázható. Nem következik ugyanis az atomos anyagszerkezetből sem a tranzitív okság elve, sem az örökéletű anyag, sem pedig materialista világmagyarázat. Májmuni korában, természetesen éppen Arisztotelész alapján e felfogások velejártak. Az asarija atomizmus ezek elejtésével bizonyos értelemben ráhibázott a valóság felépítettségére.

2.) *Akcidens*

Az akcidens bizonyos értelemben megfelel az arisztotelészi formának, mivel ez teszi létteljessé az atomot, más szóval aktualizálja. Azonban egyszersmind ellentmond az arisztotelészi formának. Hiszen annak lényege éppen az, hogy legszorosabban a dologhoz tartozik. Annak állandó és nem időleges velejárója, mint az akcidens. Ez az asarija akcidensek első értelme. A második értelmét egy asarija és peripatetikus vitájában szemlélteti. Az asarija felveti a

kérdést: a vas, mely kemény és erős, miért fekete; a vaj pedig, mely puha, miért fehér? A peripatetikus szerint a keménység, az erősség, a fehérség, a puhaság akcidense. Egy dolgot kétféle akcidens ér: 1. *accidentia formae*, 2. *accidentia materiae*. Minthogy a testek különböznek anyagukban az ősmateriától, e különbségeket az új forma hozza létre. Ugyanis csak a forma felvételével differenciálódnak az anyagok. Mármost a keménység, illetve a puhaság oly akcidensek, melyek az új formával járnak, mint a fehérség és feketeség a materiát illeti. Ezzel szemben az asariják akcidensei teljesen egyformák, nem teszik ezt a különbséget, tehát tagadják a formát. A formával járó akcidensek ugyanis bizonyos kauzális viszonyokra mutatnak. Ez pedig a kauzalitás tagadásával lehetetlen. Minthogy Májmuni szerint a valóság vizsgálata a forma arisztotelészi felfogását igazolja, az akcidensek asarija értelmezését el kell vetni. De helyesen mondja Grünwald,¹⁰⁹ hogy az akcidens felvétele a formával szemben azért szükséges, mert a forma az őstermészetben benne van, míg az akcidenseket Isten teremti.

3.) *Tér*

Az arisztotelészi felfogásnak tagadnia kell a vákuumfelfogást, mivel az egymásba fonódó organizmusegység következtében, csak kontinuális térrel

¹⁰⁹ Grünwald: i. m.

operálhat.¹¹⁰ A világgömb organizmusa megfelel az emberi organizmusnak, és e párhuzamnak megfelelően egységesen kitöltött és szervesen összefüggő részekből áll. Az űr feltételezésének ellentmondanak elemi, fizikai jelenségek, mint pl. a vízi jelenségek, kutak szerkezete. Musa ibn Sakir: Hidralika és Pneumatika című könyvében foglalt fizikai tételek mind elvesztenék érvényüket. A tapasztalati világ viszont ezeket igazolja. Ezért nem ezt, hanem az űrhipotézist kell elvetni. Látjuk, hogy Májmuni nemcsak a tekintélyi elvvel és teóriával, mint fegyverekkel, harcol, hanem segítségül hívja az empiriát is, ami igen felvilágosodott gondolkodásra vall.

4. 5.) *Idő és mozgás*

Az időt szükségképpen kell atomos szerkezetűnek tekinteni, ha a teret annak tekintjük. Hiszen Arisztotelész kimutatta már az út, az idő és a mozgás kapcsolatát.¹¹¹ Májmuninak tehát nem kell külön cáfolni, az anyag atomos szerkezetének elvetésével már megcáfolta. Mégis megjegyzi, hogy az idő anyagi felfogásával elvették az idő igazi eszméjét.¹¹² Ezt nem csodálja, hiszen a nagy filozófusok¹¹³ is elvették az idő fogalmát, úgyhogy Galenus azt mondja,

¹¹⁰ Arisztotelész: De caelo. Physika IV. 7. 8.

¹¹¹ Arisztotelész: Physika VI. 2. 7.

¹¹² M. N. I. 73. 3.

לֹא יֵאָמְרוּ מִהֵנָּה דְּמִן כָּל עֵינָן

¹¹³ Arisztotelész: Physika IV. 10. πρῶτον δε καλῶς ἔχει διαφορῆσαι περὶ αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν λόγων, πότερον τῶν ὄντων ἐστίν, ἢ τῶν μὴ ὄντων, εἴτα τίς ἡ φύσις αὐτοῦ.

hogy az idő valamilyen isteni dolog. A mozgás cáfolata a Májmunától említett mozgási példák¹¹⁴ lehetetlenségén alapul, melyeknek szemléltetésével a laikus előtt, de a szaktudós előtt is nevetségessé válik az ellenfél állítása.

6. 7.) Az élet és a priváció pozitivitása

Az élet szintén akcicens. Ámde ez a megállapítás ellentmond az akcidencek és az oki viszony hiányáról szóló tannak. Ha az élő csak akkor érhetik bizonyos akcidencek, ha az élet-akcicens rajta van, akkor feladtuk az akcidencek egyedül Istentől való függését, és beletévedtünk a kauzalitásba. Ez a nehézség, mondhatnók, áthidalhatatlan. Nézzük a lélek esetében, hogyan alkalmazzuk! Ha azt mondjuk, a lélek is akcicens, a halál után a lélek nem marad meg, hiszen szabad akcicens nem létezik. De a tudással is így vagyunk, és így a mai tudásunk nem azonos a tegnappal. Lehetetlen elképzelni – mondja Májmun –, hogy az élet az összes atomokra kiterjed, hiszen az előből levágott darabok élettelenek. Szerinte nem minden atomra külön-külön kerülnek rá az akcidencek, hanem a tárgyak totalitására. Fizikai példával cáfol. Bizonyos vegyi anyagok megőrlve más szint mutatnak, mint egész állapotukban. Ha az asarija felfogás igaz volna, a végső részeknek ugyanabban a színben kellene mutatkoznia, mint az egészek. Ez ellenvetések ellen még védekezhettek az akcidencek állandó újrateemtésének elvével, de ha

¹¹⁴ A malomkő mozgása.

alkalmazni próbáljuk ezt az elvet, nem tudunk kivergődni az ellentmondások tengeréből. Az atom existenciája ugyanis az akcicens által válik lételjessé. Az akcicens önmagában nem létezik. Az akcicens egy időatom után megszűnik. Minden priváció pozitív akcicens. Négy tétel, mely ellentmond egymásnak. Ha ugyanis az akcicens megszűnik, megszűnik az atom pozitív existenciája, akkor azonban miért szükséges akcicens a nemléthez? Ha viszont felvesszük, hogy bizonyos akcicensok több időatomon át megmaradnak, miért szűnnek meg azután? De ha megszűnnek, akkor magától szűnt meg, nincs tehát szükség alkotóra, ami viszont ellentmond a 7. praemissának. Felvetek itt néhány Májmuni által nem említett nehézséget és ellentmondást. Ha az akcicensokról azt állítom, hogy csak egy időatomon át maradnak meg, akkor e megszűnés az akcicens belső természetéből következik, ami ellentmond a kauzalitás tagadásának. Ha feltételezzük, hogy Isten szünteti meg, akkor nem mondhatom, hogy csak egy időatomon át marad meg, mert akkor Istennek szükségképpen kellene megsemmisítenie, ami ellenkezik az isteni szabadsággal, mely szerint ők úgy gondolják, hogy Isten olyan akcicensokat teremt, amilyeneket akar. Fel kell tehát tételeznünk, hogy természetüknél fogva semmisülnek meg, akkor pedig vagy nincs pozitív priváció, vagy pedig további nehézség támad, amelyre azután már Májmuni is utal a következőkben. Ha feltételezem – mondja –, hogy a nemlét is pozitív alkotótevékenységet igényel, akkor fel kell tételeznem, hogy akcicens létezik szubsztancia nélkül is. Hiszen, ha Isten meg akarja semmisíteni a világot, csak úgy

semmisítheti meg, ha megteremti a pusztulás akcidensét. E pusztulás teremtésével a világ megsemmisül. Azonban, hogy ebben az állapotban maradjon, szükséges a nemlét akcidensének újrafeljesztése, mely tehát akkor szubsztancia nélkül létezik, hiszen a világ már elpusztult. Horten¹¹⁵ szerint ezért fel kell vennünk, hogy az abszolút nemlét akcidense egy időatomon át marad meg, hogy azután a semmiségbe zuhanjon. Ez a következtetés azonban nem következetes. Ugyanis, ha maradandóságot tulajdonítunk egy akcidensnek, nem lehet többé önkényesen megszüntetni. A megszüntetéshez új akcidensre van szükség, majd ennek megszüntetésére ismét egy akcidensre, és így tovább ad infinitum. De a valódi nehézség a nemlét fenntartásában van. Ugyanilyen eredményre jutunk, ha a világ léte helyett az emberi életet és halált vizsgáljuk. Míg az ember él, állandóan újratekertődik az életakcidens, mégpedig minthogy egy perc százezer időatomból áll, percenként százezer lelket kell Istennek egy emberben teremteni. A halálakcidens teremtésével következik be a halál. Minthogy ez is eltűnik, Istennek állandóan újra kell teremtenie. Vajon meddig teremt Isten halálakcidenseket, hiszen találunk fogakat, melyek korát évezredekre lehet becsülni – kérdezi gúnyosan Májmuni.

Nézetem szerint mindeme nehézségek egy tőből fakadnak, mégpedig a dualizmusból. Hiábavaló próbálkozás a világot két abszolút princípiumból magyarázni. Amikor az asariják a vallás-követelte monizmust követvén a más

¹¹⁵ I. m. 185. l.

rendszerekből hozzájuk került dualista tanokat alacsonyabb síkon akarják felhasználni, e felfogás konzekvens keresztülvitelekor oly ellentmondásokba keverednek, melyből kiutat csak körmönfont értelmezésekkel találunk, de ez is előbb-utóbb teljes ellentmondásra vezet.

8.) A végtelen tagadása

A háromféle végtelen lehetetlensége, mely az atomizmus egyik legjelentősebb tétele, hiszen a teremtettség kérdése éppen az akcidentális végtelen lehetőségének problémája, Arisztotelész alapján Májmunit igen erősen foglalkoztatja. Az aktuálisan végtelen test lehetetlenségét Arisztotelész alapján természetesen ő is elfogadja. Ez ugyanis evidensnek látszott.¹¹⁶ Arisztotelész szerint, amint ez térszemléletéből következik, végtelen nagy test lehetetlen, mert a testet síkok határolják, a határoltág pedig ellenkezik a végtelen fogalmával. Végtelen test lehetetlenségét mozgásának lehetetlenségéből is ki lehet mutatni, hiszen a legkisebb mozgáshoz is végtelen időre volna szüksége. De nem is létezhetik, hiszen a végtelen befejezetlen, alaktalan, viszont a forma, a létetadó tényező mindig lezárt egészet alkot. Éppen ezért tagadnia kell a tér végtelenségét is. Éppen így lehetetlen a végtelen oksorozat is, ennek belátása útján Arisztotelész elérkezik az első okhoz, Istenhez.¹¹⁷ Ámde ezzel befejeződik az arisztotelészi gondolatmenet az

¹¹⁶ Arisztotelész: Physika III. 5. 6. De caelo I. 5.

¹¹⁷ Arisztotelész: Metaphysika II. 2. N. M. II. Bev. 1. 2. 3.

istenségről. A teremtésre Arisztotelésznek nincs szüksége, az atomizmusban viszont itt merülnek fel a nehézségek. Arisztotelész szerint ugyanis potenciális és akcidentális végtelen lehetséges.¹¹⁸ Májmoni szerint ez utóbbi tételt nem lehet bizonyítani, de nem is lehet megcáfolni, és Arisztotelész maga is azt mondja, hogy ő úgy „hiszi”, hogy elegendő érveket talált bizonyítására. Ámde ha hit kérdése, kicsúszik a filozófiai vizsgálódás köréből, és vallási kérdéssé válik, melyet a hagyomány és a szentírás szava dönt el. Mégis, ha valaki axiómának tartaná, mint az atomisták, hogy aktuális végtelen lehetetlen, nem fogadhatjuk el, mert tudományosan nem lehet bizonyítani.

Az akcidentális végtelen olyan sor, melyben egymás után következnek a tagok, anélkül, hogy oki viszony állana fenn közöttük. A következő tag csak az előző tag megszűnése után következhetik. Ilyen az idősor. Minthogy az időt állandóan tapasztaljuk, a peripatetikusok az ilyen sort végtelennek tekintették, anélkül, hogy bizonyították volna. Az atomisták egy része nem axiómának tartja e sort, hanem bizonyítani próbálja.¹¹⁹ Azzal érvelnek, hogy ha a világ kezdet nélküli, akkor máig végtelen idő telt el. Ámde eszerint ezer év múlva is végtelen idő telik el a kezdettől, ami azt jelenti, hogy az egyik végtelen nagyobb, mint a másik. Májmoni helyesen látja, hogy ez az okoskodás helytelen, mert a végtelen éppen azt jelenti, hogy nincs szilárd pont, amihez mérhetem, tehát nem végezhetek

¹¹⁸ Arisztotelész: *Physika* II. 6. III. 7. *Metaphysika* IX. 10.

¹¹⁹ M. N. I. 74. 7.

összehasonlításokat nagyságát illetően. A végtelen fogalmában ugyanis benne van, hogy nem mérhető, mert a mérés szükségképpen csak véges lehet. A végtelen éppen minden nagyságon túl van. Májmuni úgy látja, hogy maguk az atomisták sem hiszik, hogy ezt bebizonyították, hiszen ha úgy lenne és ezzel be volna bizonyítva a világ teremtettsége, szükségtelenné válnak a többi praemissák. Minthogy pedig az asariják szükségesnek találták a többi 11 praemissa felvételét, kitűnik, hogy a végtelen lehetetlenségének bizonyítékát nem tekintették megtámadhatatlannak és elégségesnek. Májmuni eme érvelése nem minden tekintetben elfogadható. A többi praemissa ugyanis nem a teremtettség bizonyítására szükséges, hiszen a cél négyirányú, és a teremtettség mellett Isten léte, egysége és test nélkülsége is fontos szerepet játszik. Noha az atomisták szerint Isten léte és a világ teremtettsége szoros egységet alkot, mégis fennmarad a másik két oldal, melyekhez igenis szükségesek a többi praemissák. Másodszor pedig a praemissákat nem úgy kell elképzelni, hogy egyszerre alakultak ki, ellenkezőleg, amint a forrásokból láttuk, a Kalám igen szétágazó irányzataiból kerültek össze e tételek. Így pl. a 11. praemissa önmaga is elegendő lehetett egy ismeretlen rendszernek Isten létének bizonyításához. Amikor azután kialakult a rendszer, és e praemissákat bizonyos logikai rendbe csoportosították, a 11. praemissa itt sem vesztette el döntő súlyát.

Vizsgáljuk meg az akcidentális végtelennek mivoltát, más szóval azt a sort, mely úgy keletkezik, hogy a tagok

csak az előző megszűnése után léphetnek fel, Brandenstein professzor fejtegetései alapján.¹²⁰

Brandenstein professzor megkülönbözteti a sorozatot és a sort. A sorozat több olyan leképzett tagból áll, melyek egyszerűen, egyszerre adva vannak, anélkül, hogy e tagok egymástól függenének, és a sorozat-főből egyszerre képeztetnek le. Pl.: $1, 1\frac{1}{2}, 1\frac{3}{4}, 1\frac{7}{8}, 1\frac{15}{16}$... 2. Ez sorozat, melynek törvénye: mindegyik tag a bal szomszédhoz viszonyítva kétszer nagyobb különbségű, mint a jobb szomszédhoz viszonyítva.¹²¹ Ha a törvényszerűséget ismerem, az egész sorozat egyszerre leképezhető és előttem áll. Ha tehát ismerjük a törvényszerűséget, ismerjük a sorozat bármely tagját. Ez azt jelenti, hogy ez potenciálisan végtelen nem lehet, hiszen e sorozat egyszerre való megjelenésével teljesen zárt, ugyanakkor azonban aktuálisan végtelen, mert az adott törvényszerűséggel egyszerre aktuálisan végtelen sok tag van adva.

A sor oly tagok egymásutánja, melyek egymástól függenek, a sorfőtől indulnak el, tehát nem egyszerre vannak adva, hanem egyenként haladunk tovább, pl. ha 1-től kezdve egyenként számlálunk. Ámde így sohasem érhetünk ki a végesből. Potenciálisan végtelen lehet ez a sor, hiszen bármely véges nagyságot meghaladhat, mert bármely nagy számhoz érünk, eggyel mindig tovább

¹²⁰ Brandenstein: Bölcséleti alapvetés. Bpest, 1935. 171–184. 204–210. l.

¹²¹ E sorozat törvényszerűségét, mellyel egyszerre n számú tag van adva, pl. így fejezhetnők ki: $ak+2 - ak+1 = 2(ak+2 - k+2)$

haladhatunk. Azonban aktuálisan végtelen sohasem lehet. E tagok egymásutánjából következik, hogy ilyen sornak szükségképpen kezdettel kell bírnia, hiszen nem egy törvényszerűség állítja egyszerre elénk, hanem a sorfőből kiindulva csak tagonként haladhatunk tovább.

Kétségtelen, hogy az atomisták akcidentális sora megegyezik e fogalommal. Ez kitűnik abból is, hogy a változás kezdetének bizonyításakor Brandenstein professzor e sort használja. Érvelése röviden a következő: Felvesszük, hogy a más (M) végtelen változássor előzte meg.¹²² Vegyünk fel a múltban egy pontot, melynek nem kell az elsőnek lenni (H), úgy, hogy a felvett tag (H) és ma között (M) végtelen változástag van. A változás azonban sor. A sor pedig csak tagonként haladhat, tehát H-ből elindulva kell követnünk tagonként a sort. Ha a H-ből elindulunk, tagonként haladva a sor természete szerint nem jutunk ki a végesből. Akkor azonban nem érnénk el M-et. M viszont feltétlenül van, hiszen ez tapasztalati tény, tehát H nincs. Azaz éppen a sor természete szerint, minthogy sorfője van, a változássor valamikor kezdődött. Azt sem mondhatjuk, hogy a változást megelőzte egy változatlan állapot, hiszen ha időben keletkezett valami, akkor legalábbis meg kellett volna lenni ebben a változatlan állapotban a potenciális változásnak. Más szóval a változatlan egyszer elfogyott és változni kezdett volna. Ha azonban fogyott, „öregedett”, akkor maga is változott és

¹²² ... $\rightarrow$ H — M $\rightarrow$

nem volt változatlan. Így a változássor mindenképpen kezdődött.

Kétségtelen, hogy e gondolatmenet igen meggyőzőnek látszik a világ teremtettségének bizonyítására. Kétségtelen, hogy a változássor, sori természete szerint sorfővel bír, és nem lehet aktuálisan végtelen. Amikor tehát Májmuni szemére veti az atomistáknak, hogy a különböző végtelenek fogalmát összezavarják, voltaképpen nem jár el jogosan, hiszen ők az akcidentális sorban a szükséges sorfogalmat helyesen értelmezik. Mégis Májmuni kritikáját is igazolhatjuk. Ugyanis az atomisták abban tévednek, hogy az akcidentális végtelen fogalmát nem elemzik ki teljesen, és nem vonják le a végső következtetéseket, azaz nem bizonyítják, hanem axiómának tekintik. Azok az atomisták, akik megpróbálták bizonyítani, hibásan bizonyították.

9.) A kauzalitás tagadása

Az atomisták tagadják az okságot. Ámde mi következik ebből? Talán az, hogy a szabad akarat problémája filozófiai igazolást nyert, és ezzel hatalmas etikai igazságok számára bizonyító erővel bíró előfeltételek adódnak? Nem, ellenkezőleg, olyan kátyúba jutunk, melyből már nincs kiút. Az okkazonalizmus szerint nincs szabad emberi cselekedet, hiszen minden mozgást Isten az akcidensekkel determinál. De továbbmehetünk, nemcsak szabad cselekedet nincs, hanem semmilyen emberi cselekedet sincs. Ha valaki megfest egy ruhát, nem azáltal lesz színes, mert a festőanyag a megfelelő szint tartalmazza, hanem az csak

történetes viselkedés, hogy éppen x anyaggal való érintkezéskor y -ná lesz az anyag színe. Ezt a szokást azonban meg lehet változtatni. Ebből következik, hogy amint a színt mindig újítani kell, úgy a tudás is – mely szintén akcicens – mindig új és új, azaz mai tudásunk más, mint a tegnapi. Ámde, ha elismerjük is, hogy a szubjektum változik és a szubjektum és a tárgy viszonya változik, a tárgy maga nem változhatik. Ki hiszi el azt a badarságot – mondja Májmuni –, hogy ma másképp tudjuk azt, amit tegnap tudtunk?

Mindeme tételek Májmuni szerint a tudomány megszűnéséhez vezetnek. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy a világ mai léte csak történetes viselkedés alapján ilyen, elveszítjük azokat az alapokat, melyekre szilárd vázakat építhetnénk a tudomány épülete számára. Nem lehet ugyanis általános érvényű tételeket felállítani olyan dolgokról, melyek nem állandóak, és létalapjuk csak a történetes viselkedés. Májmuni tehát az atomizmus módszerét kifogásolja, amikor szembeszáll a kauzalitás tagadásával. Elismerhetne talán sok mindent az atomisták tételei közül. A valóság empirikus vizsgálatakor megtalálja az atomisták bizonyos megállapításainak igazságát és jogosultságát. Májmuni sohasem zárkózott volna el e tantételek érvényességének elismerésétől, hiszen közös úton haladnak, egyformán ugyanazt a problémát akarják bizonyítani. Ilyen értelemben az arisztotelikusok mindkettőnek ellenfelei, és a küzdelemben minden érve szükség van. Ámde ezeknek az érveknek tudományos érvénnyel bíró érveknek kell lenniök. Megérthetjük ugyan,

miért utasították el a kauzalitást, amellet, hogy a voluntarisztikus istenszemlélet önmagába rejtette az okkazionalizmust. Lehetséges ugyanis, hogy azt hitték, hogy a kauzalitás nem ontológiai fogalom, hanem mint Hume, pusztán logikai fogalomnak tekintették. Így azonban azt hitték, hogy ez az akarat szabadságát befolyásolhatja, és így inkább elejtették, nem érezve meg, hogy ezzel circulus vitiosusba jutottak.

Májmuní kritikájának eredményeit kiegészítem még a következő megállapításokkal.

Az atomista rendszer valójában önmaga áttöri a determinizmust. 1. Említettem, hogy az akcidensek egy időatomon át való megmaradása már valamiféle belső szükségességet visz bele és bizonyos természeti törvényre utal, ti. éppen arra, hogy az akcidensek természetük szerint csak egy időatomon át maradnak az atomon.

2. Amikor két atom összekapcsolódásakor kvantitás keletkezik (mely nem akcidens!), ismét önmagától támadó természeti szükségszerűség előtt állunk.

3. A kauzalitás tagadásával az egész atomista rendszer önellentmondóvá lesz. Ha minden csak történetes viselkedés, melynek nincs általános érvénye, akkor az ő tételeik is, csak most, amíg elgondoljuk őket, történetesen érvényesek, és így a valóság magyarázatául nem szolgálhatnak. Akkor pedig hogyan követelhetik saját tételeik számára az abszolút érvényességet?!

Ha most áttekintjük az atomisták tanításait, láthatjuk, hogy néhány helytálló megállapításra ráhibáztak.

1. Az atomos anyagszerkezet a fizika egyik alaptétele.
2. A tranzitív mechanikai okságelv valóban elégtelen.
3. De legfontosabb megállapításuk, hogy az istenbizonyíték és a változás között valamiféle kapcsolat van. Tévednek azonban abban, hogy ezt axiómának tartják. A változássor szükségszerű kezdetét éppen Brandenstein professzor fejtegetései alapján igazolhatjuk.

V. A MODERN FIZIKAI ELMÉLETEK VISZONYA A MÁJMUNI ALAPJÁN ÁLLÓ VALLÁSFILOZÓFIÁHOZ ÉS ISTENFOGALOMHOZ

(Vázlat)

Az anyag mibenlétének felfogásában az utóbbi fél évszázadban nagyobb fordulat történt, mint a megelőző ezredekben. Ez a fordulat az anyag vizsgálatával indult el, de következményeiben meghaladta a fizikát és a természettudományokat, és mélyen érezteti hatását a filozófiai gondolkodásban. Nem akarok e helyen részletesen foglalkozni e kérdéssel, mivel ma már bőséges irodalom áll rendelkezésünkre és vallásfilozófiai vonatkozásait is tanulmányozták, ami különben e teóriáknak egyenes következménye. Csak azokat a vonásokat akarom kiemelni, melyek a megelőző fejtegetésekkel rokonságot mutatnak, és megmutatni, hogy

a Májmuni-féle világfelfogás közelebb áll a mai szemlélethez, mint a látszatra közelebb álló asarija rendszer.

A modern atomelmélet, ha talán más úton is, de ugyanoda jutott, mint a démokritoszi atomelmélet. Nem mondhatjuk, hogy a puszta empíria vezette a kutatást, és annak semmi kapcsolata sincs a régi elméletekkel.¹²³ Ám jelentőségében mégis aránytalanul megnövekedett. Az anyagelméletnek igen súlyos vallásfilozófiai következményei vannak. A vallás fogalmai a modern fizikának nem mondanak ellent. Igen érdekes ez az eredmény, mert a múlt században a vallásról még igen furcsán elmélkedtek. J. H. v. Kirchmann pl. ezt írja: „Sie hat also für die Gegenwart, welche den theologischen Begriff von Gottes Almacht von der Wissenschaft fernhält, kein Interesse mehr; es ist nur ein Stück teleologischer Betrachtung, welche damit von selbst überflüssig wird, dass die moderne Naturwissenschaft keinen Zweck in der Natur mehr annerkennt. Nur für Philosophen, die noch an dem theistischen Begriff Gottes festhalten, kann das Folgende eine sachliche Bedeutung haben.”¹²⁴ Hol vagyunk ma már

¹²³ Reichenbach: Atom und Kosmos: „Így a modern atomelmélet nem újonnan felfedezett tényekből növekedett ki, az antikkkal való minden összefüggés nélkül, hanem megfordítva, az ősrégi atomisztikus gondolatok követése vezetett a kérdés élesebb felállításához és ezáltal azoknak a tényállásoknak a felfedezéséhez, melyek az atomizmust tulajdonképpen bebizonyítják.”

¹²⁴ [A német nyelvű idézet magyar fordítása: „A jelen számára tehát már nem érdekes, ami Isten mindenhatóságának teológiai fogalmát távol tartja a tudománytól; ez csak egy darab teleológiai szemlélődés, amely így önmagában feleslegessé válik, hiszen a modern természettudomány már nem ismer el a

az ilyen felfogástól, amikor a természet maga utal jelentésére, értelmességére, és ezzel szellemi tevékenységre.

Az anyagelmélet elsősorban végérvényesen megdöntötte a materializmust. Az anyagnak energiákra való visszavezetése, vagy akár metafizikai anyag felvétele, valójában csak azt jelenti, hogy az általunk tapasztalt anyag csak sajátságos megjelenési forma. Ezáltal mindenestre lehetővé válik a szellemnek objektív felfogása. Így azután bőséges hely marad a vallásbölcselet számára. Ámde ez továbbá azt jelenti, hogy ab ovo lehetetlen egy metafizikai atomizmus, hiszen a mechanikai elvek érvénye a tapasztalt anyagi lét határán megszűnik. E feltevéseket továbbviszik az ún. mikrojelenségek vizsgálatai és az ebből adódó statisztikai valószínűségek fogalma. Kiderült ugyanis, hogy a klasszikus okságot, a tranzitív mechanikai okságfelfogást az anyag- és fényjelenségek megdöntötték, és új fogalmat hoztak a fizikai terminológiában: a valószínűséget. Ha azonban, továbbvezetve e gondolatmenetet, a klasszikus okság a fizikában sem érvényesül, s a természeti törvények valójában csak statisztikai törvényszerűségek, a szabadság fogalma nem áll ellentétben a fizikával. Ezzel oda érkezünk el, hogy a vallásnak az emberi szabadságról szóló tanítása nem állhat ellentétben még azzal a felfogással sem, mely a lelki jelenségek mechanisztikus magyarázatát adta.

természetben semmiféle célt. Csak a filozófusok számára, akik még mindig ragaszkodnak a teista istenfelfogásához, lehet a következőknek tényszerű jelentése.”]

Mit jelent ez fenti tárgyunk számára? Vajon azt, hogy az asariják minden okot félretevő világmagyarázatához érkezett el a modern tudomány, hiszen a valószínűség éppen a természeti szükségszerűség cáfolatát jelenti? Erre a kérdésre határozott nemmel kell felelnünk. Különbséget kell tennünk okság és okság között. Mélyreható analízis azt mutatja, hogy a valószínűségnek a fizikába való bevezetése megdönti a tranzitív mechanikai okságelvet, de ugyanakkor helyet hagy másféle okságfajtáknak, sőt ezeket szükségképpen posztulálja. Akkor azonban azt kell mondanunk, hogy közelebb áll a mai felfogáshoz Májmuni, aki a transzcendens okságra építi rendszerét, mint az asariják az okság teljes tagadásával: amint pl. a kontinuális, metafizikai anyaggal kitöltött térfelfogás is közelebb áll a szabad elektronokkal teli tér elméletéhez, mint a vákuum-felfogás. Ez azonban túlvezet már bennünket a kitűzött feladat keretein.

IRODALOM

I. Arab filozófia

Májmuni: Moreh Nebuchim Vilna. 1904. (M. N.)

Frankel: Ein mutazilitischer Kalam. 1872.

H. Galland: Essai sur les Motasilités les rationalistes de l'Islam. 1906.

- Geyer A.: A Kalam hatása a Saadja utáni gaoni korszak irodalmára.
- Grünwald I.: Maimuni philosophiájának viszonya a mutasilita Kalámhoz. 1912.
- I. Goldziher: Vorlesungen über den Islam. 1910.
- I. Goldziher: Die islamische und jüdische Philosophie des Mittelalters. Kultur der Gegenwart III. 301–337.
- M. Guttman: Das religionsphilosophische Systems der Mutakallimun nach Maimonides 1885.
- Hevesi S.: Dalalat al Hairin. 1928.
- M. Horten: Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam. 1909.
- M. Horten: Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam. 1916.
- M. Horten: Die Philosophie des Islam in ihren Beziehungen zu den phil. Veltanschauungen des vestl. Orients. 1924.
- Horovitz: Über den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entv. des Kalam. 1909.
- Horovitz: Über den Einfluss des Stoicismus auf die Entv. der Phil. bei den Arabern. Z. D. M. G. LVII. 1903.
- M. Th. Houtsma: De strijd over het dogma in dem Islam tot op el Aschari. 1875.
- M. Schreiner: Der Kalam in der Jüd. Philosophie. 1895.

M. Schreiner: Zu Geschichte des Ascharitentums. 1890.

Schmoelders: Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes.

L. Stein: Antike und mittelalterliche Vorläufer des Occasionalismus. Z. D. M. G. 1889.

A. Weiss: Führer der Unschlüssigen. 1931.

Munk: Guide des Egarés. 1856.

II. Fizikai és filozófiai atomelmélet

Fechner: Ueber die phisikalische und philosophische Atomenlehre. 1864.

Lasswitz: Geschichte der Atomistik. 1890.

Rubens: Die Entv. der Atomistik. 1913.

L. Löwenheim: Die Wissenschaft Demokrits. 1914.

L. Graetz: Die Atomtheorie in ihrer neuersten Entv. 1925.

E. Becher: Metaphysik und Naturwissenschaft. 1926.

Upmark: Eine elektrostatische Theorie des Atombaues. 1927.

Eddington: Stars and atoms. 1926.

G. Joes: Atomphysik und Sternphysik. 1929.

Kirchberger: Die Entv. der Atomtheorie. 1929.

Jeans: Sterne, Welte und Atome. 1931.

Aster: Naturphilosophie. 1932.

E. Zimmermann: Umsturz in Weltbild der Physik. 1934.

H. Reichenbach: Atom und Kosmos. 1935.

III. Általában

B. v. Brandenstein: Gundlegung der Philosophie. 1926.

Brandenstein B. br.: Bölcséleti alapvetés. 1935.

F. Ueberweg: Grundriss der Geschichte der Phil. 1923–
1929.

J. Guttmann: Geschichte der jüd. Philosophie. 1931.

T. J. De Boer: Geschichte der Philosophie im Islam. 1901.

F. A. Lange: Geschichte des Materialismus. 1896.³

H. Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker. 1937.⁵

W. Capelle: Die Fragmente der Vorsokratiker KTA. 119.
1935.

Hevesi S.: A causalitás válsága. 1938.

M. Plank: Kausalgesetz und Willensfreiheit. 1928.

**SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI KISEBB
SZAKMAI CIKKEI**

PONIM EL PONIM¹²⁵
**(ELŐSZÓ A VIDÉKI RABBIKAR KÖRLEVELE 1954-
ES ÉVFOLYAMÁHOZ)**

Vállalkozásunk a mindennap szükségleteiből nőtt ki. Nem vezetett bennünket irodalmi becsvágy, nem kecsegtetett a szereplésért járó babér. Régen éreztük már az összefogó erő hiányát.

A szellemi élet elsatnyult köreinkben. A hitközségi aprómunkában elmerülő rabbi szellemi légszomjban szenved. A zsugorodó hitközségi keretek egyre jobban szorítják a szellemi vezetőt. Lassan-lassan a templom kapujának kinyitásától a hitközségi iroda bezárásáig mindent mi fogunk végezni. Mi lesz a tannal és a tanulással?

Könyvtáraink hiányosak. A tíz esztendő előtti tragédia híveinkkel együtt könyveinket is megsemmisítette. A legszükségesebb segédkönyveink hiányoznak. Mindig így volt a perifériákon, de most még inkább így van.

S még valami. Kisebbek vagyunk elődeinknél. Csak a 70 év előtti Tanügyi Értesítőt,¹²⁶ vagy a 90 év előtti Ben

¹²⁵ Szemtől szembe.

A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

¹²⁶ Az Izraelita Tanügyi Értesítő az Országos Izraelita Tanítóegyesület hivatalos időszaki kiadványa volt 1875 és 1944 között. Történetéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 402–403. o.

Chánánját¹²⁷ kell végiglapozni. Mit tudtak akkor, hogyan írtak akkor a tanítók! A Szegedről elindult Szántó Eleázár,¹²⁸ vagy Singer Izráel.¹²⁹ Vagy az alföldi poros városban működő Stern és Wilhelm Frigyes!¹³⁰ Igaza lesz a régi midrásnak: A késő jövőendőben a szellemi lépcsőzeten mindenki egyet hátralép. Kisebbek vagyunk, de törekvéseink talán ugyanolyan szentek.

Ma már azt is látjuk, hogy az elmúlt esztendőkből hibákat követtünk el. Az akadályokért igyekeztünk másokra hárítani a felelősséget. Megelégedtünk a hibák felhánytorgatásával. Ez pedig inkább szétválasztott bennünket.

Peszách előtt tartott összejövetelünk mérföldkövé lett szellemi munkánkban. Meggyőződésünk, hogy a mérföldkövet újabb útjelzők követik az örök úton.

¹²⁷ A Ben Chananja Lőw Lipót szegedi főrabbi által szerkesztett, német nyelven megjelenő zsidó teológiai folyóirat volt 1858 és 1867 között. Bővebben lásd:

<http://mek.niif.hu/04000/04093/html/szocikk/10505.htm>, letöltés ideje: 2023. március 18.

¹²⁸ Szántó Eleázár (1829–1893), magyar zsidó vallásanár, a Pesti Izraelita Hitközség iskolájának igazgatója. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 825–826. o.

¹²⁹ Singer Izráel (1828–1908), rabbi, zsidó hittantanár, élete nagy részében Sátoraljaújhelyen működött. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 791. o.

¹³⁰ Wilhelm Frigyes (1812–1900), magyar zsidó vallásanár, a hódmezővásárhelyi zsidó iskola vezetője. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 963. o.

Egymást akarjuk segíteni e hasábokon. Eszközeink szerények és hangtalanok. Nem tudományos eredményekre törekszünk. Csupán a gyakorlatot akarjuk tudással megtámasztani.

Egymásnak írunk. Ezt előbb meg kell tanulnunk. Az első időben sokat fogunk botlani, de hisszük, hogy célunkat mindig jobban megközelítjük.

Egymásnak írunk, nem kell terjengősnek lennünk. Elvünk legyen: Lőchakimó birmizó, lösojtó böchurmizó¹³¹ (Midr. Mislé p. 22.).

Egymásnak írunk és mégsem csak egymásnak. Tanulni akarunk egymástól, hogy taníthassunk. Erőfeszítéseink eredménye hitközségeink életében jelentkezni fog.

Ma írunk, és a másnak írunk. Szeretettel kell követnünk minden erőfeszítést, amivel az ember életét jobbra, szebbé akarják tenni. Ez tanításunk lényege.

A VIDÉKI RABBITESTÜLET KÖRLEVELE csoportosulás, de nem kirekesztő szándékú megmozdulás. Az idők múlásával ugyanazok lesznek a módszerek a főváros lelki gondozásában, mint a vidéken. Csak vidéki, az egyes embert meglátó eszközökkel lehet majd eredményt elérni.

E csoportosulás a Tóraért való megmozdulás. Ezért a fejléc változtatása nélkül is a munkatársak, a vidéken kívül is, jelentkezni fognak.

¹³¹ Okos a célzásból ért, bolond a verésből.

Később talán megváltozik a fejléc is, de megmarad
örökre Istenünk szava.

Sz...r R.f

AGGÁDÁK OLVASÁSA KÖZBEN¹³²

M. Rabbá XXVIII–XXIX.

1. Ómar R. Böráchjó: Háluchausz hóju 6 töfóochim. Kövájochaul hóju böjád mi seómár vöhójó hóaulum 2 töfóchim, uvjódaul sel Mause 2 töfóchim, uvész töfóchim hóju máfrisín bén jád löjod.¹³³

Istennek és embernek egyformán része van a törvényben. Isten és ember együtt tartja a törvényt. Ugyanannyi választ el bennünket, mint amennyi összeköt.

2. Böauszó sóó biksu málaché hásórész lifgauá bömause. Ószó lau HKBH klásztirin sel pónov sel Mause daume löávrohom...¹³⁴

A törvényhozó Mózes arcvonásai Ábraháméhoz hasonlítottak. Az erkölcs, melyet Mózes hozott, Ábrahám erkölcsé. Mózes az egyetemes ember képviselője, Ábrahám Izrael népéé. Az emberi egyetemes erkölcsöt már Ábrahám, a zsidó nép őse megsejtette. Az átvétel élményének pillanatában zsidó volt ez az élmény, sajátosan. Mégis

¹³² A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

¹³³ Berechia rabbi mondta: A táblák hat tenyér hosszúak voltak: mintha két tenyérnyi annak a kezében lett volna, akinek a szavára a világ létrejött, két tenyérnyi pedig Mózes kezében, és két tenyérnyi választotta el egymástól a két kezét.

¹³⁴ Amikor az angyalok ártani akartak Mózesnek, az Örökkévaló Mózes arcvonásait Ábraháméhoz tette hasonlóvá.

egyetemes emberi. Mózesnek ugyanaz volt az élménye, mint Ábrahámnak. Ez nyilatkozott meg arcán.

3. Kau szaumár lövész Jáákauv: élú hánnósím.¹³⁵

Négy szempontból okolja meg. a) A nők megértik a lényegét. b) Serényen teljesítik a törvényt. c) Gyermekeiket ők nevelik. d) Befolyásukat érvényesítik a családban, a házasságban.

4. Ómár R. Jirmijó: umá bösóó seu nauszén chájjim lö-aulom erec róásó¹³⁶ (Ps. 68,9). Ha életet kap, a világ nem tudja elviselni. Lázadozik ellene. Minden életszerű földrengésben születik.

5. Tóraadáskor elnémult a természet. Kösenószán HKBH esz hátauró cippaur lau cávvoch¹³⁷ stb. A természettel szemben, mely addig a fel nem ismert szigorú törvényszerűség szerint élt, fellép a szellem szabadsága, mely új értelmet ad a természet törvényeinek is. Eló hóaulom sauszék umácháris, vőjóó hákaul: Ónauchi.¹³⁸ Amíg nem született meg a színáj¹³⁹ szó, értelmetlen és néma volt a természet is. Ezt szimbolizálja a világ egy pillanatra való megállása, hogy azután új értelemben folytassa működését.

6. Kaul gódaul vőlau jószof ... máhu? Eló köseódom kauré láchávérau jés lökaulau bász kaul, vőhákaul sejóó

¹³⁵ Így szólj Jákob házához: ezek a nők...

¹³⁶ Jirmija rabbi mondta: amikor életet ad a világnak, a föld megrendül.

¹³⁷ Amikor az Örökkévaló a Tórát adta, egyetlen madár sem rikoltott...

¹³⁸ De a világ néma és süket volt és szólt a hang: Én vagyok (az Örökkévaló)...

¹³⁹ Színáj- (vagy Sinai-) hegy: a Tóraadás színhelye.

mipi HKBH lau hójó lökaulau bász kaul. Az ember szavának mindig van melléköngéje. Isten szavának nincs, Isten szava egyértelmű. Vö. Tanch. Jiszrau 11.

*Tanchuma*¹⁴⁰ *Jiszrau*

7. A törvény minden testrész számára orvosság.

8. Völómó lau nitnó tauró kösejóccu mimicrájim.? ...ád setósuv náfsau min háchauli...¹⁴¹

A rabszolgaság betegségéből meg kell gyógyulni. Izrael évezredes rabszolgaságának betegségéből nem gyógyulhat meg egyik napról a másikra. Nem baj, ha még nem gyógyult meg, csak lelkileg készen kell lenni a gyógyulásra. A léleknek kell először meggyógyulnia.

9. Az Egyiptomból kijövő zsidóság beteg volt. A fizikai munkában elvesztették végtagjaikat, megrokkantak. Minden betegség kikezdte őket. Mégis négyféle betegségtől mentesek maradtak: Uminájon selau hóju bóhen a) szumin, b) chérsin, c) gidmin, d) chigrin.¹⁴² Bármilyen súlyos is Izrael betegsége, bármennyire tönkretette az évezredes rabszolgaság és az utolsó nagy megpróbáltatás, képes az eszmék megértésére, és közvetítheti is a kinyilatkoztatást, ha: a) nem vak és világosan lát, b) nem marad süketen értékeinkkel szemben, és szívesen hallgat meg mindent, ami zsidó, c) alkotó keze nem bénul meg, s mint ősei, nagyot alkot a munkában, d) s nem sántikál helytelen utakon,

¹⁴⁰ A Pentateuch-haggadót három különböző gyűjteménye (Zsidó Lexikon, 1929, szerk. Ujvári Péter).

¹⁴¹ Miért nem kapták meg a Tórát, mikor kijöttek Egyiptomból? Amíg felépül (a nép) lelke a betegségéből...

¹⁴² Nem volt köztük a. vak, b. süket, c. béna, d. sánta.

hanem gerincesen megáll az örök eszmék talaján.
(Vájiszjácvu bötächtisz hóhor,¹⁴³ Ex. 19,17.)

10. Vájhi kaul hásaufor hauléch vöchozék möaud¹⁴⁴;
háhedjaut kol zömán sehu hauléch vötaukéá, kaulau ómó
(milósaun juám zóhov) vökého, vöcháán hauléch
vöchózék... Az ember kürtfúvás közben kifulladás, hangja
mind erőtlenebbé válik, Isten hangja mindig jobban
erősödik. A közönséges, nem isteni eredetű kultúrának
előbb-utóbb elkövetkezik dekádenciája. Mi tartotta vissza a
nagy klasszikus kultúrákat a bukástól? Izráel minden időben
nemcsak megújította kultúráját, hanem tovább szélesítette
és gyarapította új értékekkel. Ez a történelmi tapasztalat,
mely már a színáji ígéletben is fundálva van, vigasz a
megtizedelt gyülekezet számára.

Egyébként Ex. 19,19-re és a fenti gondolatsor
kifejtésére a legkitűnőbb példa, a magyar homiletikai
irodalom legsikerültebb sóvuauszi alkotása Kaufmann
Dávid 1878. június 7-én a Rabbiképzőben tartott beszéde.
K. D.: Achtzehn Predigten, Bpest 1931. 60–71. E beszédet
a kinyilatkoztatás fejlődésének megértése végett minden
rabbinak sóvuausz előtt ismételtelen el kell olvasnia.

11. Böauszó sóó bikkés HKBH lichrausz imóhen
börisz ál hasztórim vöál haglujim. Omru lau ál haglujim
ónu chaurszin...¹⁴⁵ Izráel szövetségkötése nem tartalmaz
rejtett tanításokat. Nem összeesküvés. Nem olyan, amit

¹⁴³ És megállottak a hegy tövében.

¹⁴⁴ És a harsona hangja egyre erősebb lett.

¹⁴⁵ Ekkor az Örökkévaló kérte, kössenek szövetséget a rejtett és a nyílt
(látható) dolgokról. Azt felelték neki: a nyíltakról kötünk...

takargatni kell. Tanításaink olyanok, melyeket nyíltan lehet feltárni mindenki előtt és minden időben.

*Masszóra*¹⁴⁶

3 helyen fordul elő a kifejezés: löcesz böné jiszróél méerec micrájim.¹⁴⁷ a) Ex. 19,1. Bájaum házze bóu midbár Szináj.¹⁴⁸ b) Num. 33,38. Áron halála. Vájáál Áháraun hákauhén el haur hóhor ál pi hásém.¹⁴⁹ c) I. Reg. 6,1. Vájiven hábbájisz láhásém.¹⁵⁰

Löcesz böné jiszróél méerec micrájim. A kinyilatkoztatás tudatos szembenállás Egyiptommal, az élet erkölce a halál erkölcsével. Az akkori idők embere e szembenállásban látta a kinyilatkoztatás értékét.

a) Szinájjal azonban a kinyilatkoztatás önértékűvé lett. Olyan élményben volt részük, melyben az előző nemzedékek nem részesültek. (Vö. Zóhár: Jiszrau. Vőjaudim má selau jódöü háddaurosز hóácháraunim sebóu ácháréhem.¹⁵¹)

b) Az így megélt erkölcs nem maradt papirosvilágnézet. Már abban a nemzedékben kitermelt egyéniségeket, akik megközelítették az ideálokat. Vájáál

¹⁴⁶ Hagyomány. A Biblia szövegének épségben tartására irányuló munkásság, mely egész irodalomná nőtt ki. Forrás: Zsidó Lexikon 1929, szerk. Ujvári Péter

¹⁴⁷ Midőn kivonultak Izrael fiai Egyiptom országából.

¹⁴⁸ Aznap eljutottak Szináj pusztájába.

¹⁴⁹ És fölment Áron a pap a Hór hegyre az Örökkévaló parancsára.

¹⁵⁰ És fölépítette a házat az Örökkévalónak.

¹⁵¹ És tudták, amit az utánuk következő nemzedékek nem tudtak.

Áháraun el haur hóhor.¹⁵² Élete a színáji erkölcs útján haladó tökéletesedés. Ő nem volt fenn Mózes magasságában a tóraadáskor, de élete során feljutott. Azért juthatott fel, mert életében mégis megélte az élményt: löcész böné jiszróél stb.

c) Vájivén hábbájisz... A hagyomány útján történetileg kialakult erkölcs tárgyasul intézményekben. Ezek az intézmények őrzik tovább az erkölcs formáit, hogy a belőlük kisugárzó szellemiség nevelje azokat a nemzedékeket, melyeknek már nincs részük a történelmi élményben.

Sóvuauusz, béke ünnepe

1. A honfoglaláskor a kánaáni királyok sóvuauusz előtt két nappal üzentek Józsuának háborút. Ő nem vette fel a harcot, csak az ünnep után. Érdekes a harc helyének megválasztása: élaun maure mul hár görizim.¹⁵³ A tanítás ellen akarták felvenni a harcot! (Józsuá könyvének szamaritánus változata.)

2. Juda Makkábi sem harcolt sóvuauuszkor (Makk. II.12,29–32).

Mindkét hely idézve: Levinszky: Sóvuauusz 18.

¹⁵² És fölment Áron a Hór hegyre.

¹⁵³ Élaun Maure a Grizim hegygel szemben.

*Zövóchim*¹⁵⁴ 116

Felhívom még a figyelmet az idézett helyen található aggádára. Kezdődik: Kösenószán HKBH tauró löjiszróél hójó kaulau hauléch¹⁵⁵ stb. – egészen hásém jövőréch esz ámmau básólaum-ig.¹⁵⁶ Igen gazdag és felhasználható gondolatokat tartalmaz!

...r ...f

¹⁵⁴ Vágóáldozatok. A Talmud ötödik rendjének (Kdosim – Szentségek) első traktátusa.

¹⁵⁵ Amikor az Örökkévaló a Tórát adta Izraelnek, hangja elszállt (a világ egyik végétől a másikig).

¹⁵⁶ Az Örökkévaló békével áldja majd meg népét.

KEDVES KARTÁRSAK!¹⁵⁷

Jöchezkiél próféta egyik látomásának első két verse (8,14-15) szíven üt bennünket. „Erre azután elvitt engem az Úr, a templom kapujának északi bejáratához, ahol asszonyok ültek, s sirattak a Támmuzt. Ekkor szólt hozzám: Láttad-e ezt, emberfia? Még ennél is nagyobb aljasságot fogsz látni.”

10 év múlt el a nagy tragédia óta. A forró Támmuz hónapja a vidéki zsidóság nagyobb részének siratóhónapja lett. Régen az asszonyok sírása: félreértett természeti erőket szimbolizáló pogány istenség kultusza. Ma a támmuzi férfisírás: a megmaradt kevesek emlékezése. Félremagyarázott természeti törvényék alapján nevelt pogányok elhozták 10 évvel ezelőtt az időt, melyben bekövetkezett: „Még ennél is nagyobb aljasságot fogsz látni.”

Nehéz a rabbi feladata ezekben a hetekben. A vesztesek vigasztalják a többi veszteseket. A vigasztalás ma könnyebb, mint 10 esztendeje. A társadalmi átalakulás és a tanító szó lassan alakítja az egyént is. Döntögetik a támmuz-bálványokat.

Munkánk megkönnyítésére ajánljuk a kartársak által beküldött gondolatokat, vázlatokat, problémafelvetéseket.

¹⁵⁷ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

Nemcsak a bennük lévő pozitívumot használjuk fel. A negatívumokat is. Ha a közöltekből rájövünk arra, mit és hogy nem kell csinálnunk, akkor is segítettünk egymásnak.

Fogadjátok a közölteket megértéssel. Segítsünk egymásnak a munkában, ezzel segítettünk testvéreinken. Előmozdítottuk megvigasztalódásukat, s a világ megbékélését.

...r ...f

v v
v

„Bösóó seHKBH zauchér esz bónov sesörujim böcáár bén ummausz hóaulom, kövájóchaul, maurid söté dömóausz lőjám hágódaul, vőkaulon nismé miszauf hóaulom vőád szaufau.”¹⁵⁸

Ber. 59.

¹⁵⁸ Amikor az Örökkévaló megemlékezik gyermekeiről, akik a világ népei között szenvednek, két könnycseppet hullajt a nagy tengerbe és hangja a világ egyik végétől a másikig hallatszik.

SÖNAIM MIKRÓ VÖECHOD TÁRGUM¹⁵⁹

A bibliafordítás kérdése legalább kétezer-ötszáz éves. Ahogy a héber nyelv ismerete csökkent, jelentkezett szükségessége. Az aram nyelvű fordítás a vallásos gyakorlatban is meghonosodott. Érthető. Értsék azok is a szöveget, akik már távol estek a héber szótól. E legrégebb fordítás leste el a szöveg később elfeledett értelmét is. A möturgömán¹⁶⁰ intézménye így biztosította a megértés mellett az akkori hagyományos értelmezést is.

A zsidó kéztől eredő magyar nyelvű bibliafordítás problémája is több mint száz éves. Az 1840–41-es Bloch-féle Hexateuch-fordítás¹⁶¹ után, a széles közönséghez szóló, de mégis tudományos értékű fordítás szükségességét Lőw Lipót¹⁶² vetette fel.

¹⁵⁹ A halacha szerint a hetiszakaszt kétszer a Tórából, egyszer Onkelosz arám nyelvű fordításából olvassák fel.

A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

¹⁶⁰ Tolmács.

¹⁶¹ A Hexateuch a héber biblia első hat könyve, szó szerint „hat tekercs”. A szöveg Ballagi Mór, született Bloch Móric református teológus, bibliatudós 19. századi fordítására utal.

¹⁶² Lőw Lipót (1811–1875), német-cseh születésű magyar rabbi, szegedi főrabbi, a 19. századi magyar zsidóság meghatározó alakja és vallási gondolkodója, Lőw Immanuel rabbi édesapja. Életéről lásd bővebben: Nyáry Krisztián: *A rabbi, aki kibírdette a független Magyarországot*, Index.hu, 2015. december 29.,

https://index.hu/tudomany/tortenelem/2015/12/29/a_rabbi_aki_kihirdette_a_fuggetlen_magyarorszagot/, letöltés ideje: 2023. március 20.

A Magyar Zsinagóga című folyóiratában, melyből összesen csak egy szám jele nt meg, a II. közlemény: „Felszólítás a Szentírás magyar fordítására.” „Mindezen okoknál fogva megvitázhatatlanul kívánatos marad, hogy az egész szentírás hű és a bibliai tudomány mostani állapotjának megfelelő magyar fordítása újra bocsáttassék közre.” (55. o.)

Ugyanabban a füzetben Bleuer Ignác¹⁶³ tolmácsolásában Jóél könyvének fordítását közli. Érzi ugyanis az egész szentírás kiadása elé tornyosuló szellemi és anyagi nehézségeket: „Addig is, míg az óhajtott alakulás megtörténik, a magyar zsinagóga, mind egész cikkek, mind egyes versek, mind egyes (nehezebb) szavak magyarra fordítását s fejtegetését szívesen felveszi.” (Uo. 56.)

Lőw Lipót 107 év előtti kezdeményezése összefüggéseinek felkutatása jelentős lesz számunkra. A füzet 1847-ben pápai működése idején jelent meg. Ugyanakkor „A szentírás alaposabb tanulmányozása céljából... csakhamar egyletet (sócháré tov¹⁶⁴) alapított, melynek tagjai szombatonként összegyűltek, hogy kivált *a prófétai könyvek* beható és buzdító magyarázatát hallgassák.” (Szegedi Zsidók 191.)

¹⁶³ Bleuer Ignác (1819–1901), polgári iskolai tanító, Joel könyvének egyik magyar fordítója.

¹⁶⁴ Szó szerint: jóra törekvők („Aki jóra igyekszik, kedvességet keres...” Példabeszédek 11. 27.).

Hosszas bizonyítás nélkül is nyilvánvaló, hogy a fordítás szükségességének felvetése és a szentírást tanulmányozó egyesület ugyanannak a gondolatnak két arca.

Az elmondottakat szeretnők hozzákapcsolni a bibliafordítás mai kérdéséhez. Az Országos Intézőbizottság legutolsó ülésén komoly szó esett a bibliafordításról. Itt hallottuk azt a véleményt, hogy új fordításra, a hitközségek részéről, nincs igény. A néhány évvel ezelőtt szétküldött Frenkel-féle¹⁶⁵ szentírások az igényeket teljesen kielégítik.

Mit jelent ez? Tegyük le – hogy Lőw szavait újra idézzük- – „a bibliatudomány mostani állapotjának megfelelő magyar fordításról?” Hiszen le sem mérhető még a bibliatudomány előrehaladása a legutolsó teljes fordítás óta. Azt hiszem, a kérdést akkor látjuk világosan, ha visszatérünk a Lőw Lipót-féle problémalátáshoz.

A kérdés kulcsa, bibliafordítás és Bibliát tanulmányozó társaság, ugyanannak a szükségletnek két arca. Nincs igény, mert teljesen háttérbe szorult a Bibliának felnőttek között való tanítása.

Hosszúra nyúlna a történeti bizonyítás. Csak egy esetleges ellenérv cáfolata. Nem véletlen, hogy Lőw Lipót unokája Baracs Károly,¹⁶⁶ Heller Bernát¹⁶⁷ és Edelstein

¹⁶⁵ A forrás valószínűleg a dr. Frenkel Bernát rabbi és hitoktató által szerkesztett és részben fordított, 1922-ben megjelent *Szentírás a család és az iskola részére* című, négykötetes zsidó bibliafordításra utal.

¹⁶⁶ Baracs Károly (1868–1929), mérnök, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének egyik alapító tagja, 1921 és 1926 között a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke, Lőw Immánuel rabbi unokája, a magyar

Bertalan¹⁶⁸ segítségével, Budán a húszas évek elején ilyen csoportot alakított. Ennek a mintájára azóta alakult bibliakörök bebizonyították, hogy igenis van érdeklődés a legkülönbözőbb rétegekben a szentírás eszméi iránt.

Szegeden 1951–52-ben elvégeztük Jirmijáhu könyvének nagy részét. 1953-ban Jób könyvének felét. 1954 első felében Ámoszt teljesen, és megkezdjük Hóseát. A résztvevők előtt héber és magyar szentírások voltak, és mondatról mondatra követték az előadást. Úgy tudjuk, Budán is működött még az utolsó időben is bibliakör. Szegeden a résztvevők száma 20–35 között váltakozott. Szombat délután tartottuk az előadásokat. Módszerük is megtalálható Lőw írásában: „beható és buzdító magyarázat”. Vagyis nem kell szűkre fogni a tárgyat. A próféták olvasása közben a reáliák és a zsidó eszmevilág számos pontját egyaránt érinthetjük. Mindez érdekli a közösséget.

Ha mindenütt megpróbálnák ilyen bibliakörök szervezését, jelentkezne az igény a fordításokra. Sőt, nemcsak a szubjektív igény, hanem az objektív szükséglet is. Bevezetőül olvassuk Jirmijáhut vagy Ámoszt. Fél esztendő múlva áttérhetünk Jöchezkiélre. Ezzel pedig

zsidó közélet fontos szereplője. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 86. o.

¹⁶⁷ Heller Bernát (1871–1943), magyar zsidó orientalista, irodalomtörténész, az Országos Rabbiképző Intézet tanára. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 356.

¹⁶⁸ Edelstein Bertalan (1876–1935), budai főrabbi.

egyszersmind szükséglet jelentkezik magyar nyelvű példányokra. Elértük tehát azt, hogy Jöchezkiélt, Hirschler Pál zl.¹⁶⁹ tudományos értékű és művészi fordításában közrebocsássuk. A vidék biztosan felvesz, ez esetben – ha működnek a bibliakörök – 300 példányt. Akkor Budapest is felvesz 300 példányt. Az igény kérdése ezzel elintéztet nyert. Vagyis világosan szólva: a rabbiknak meg kell teremteni az igényt, az illetékesek meg fogják teremteni ennek kielégítését, az új, zsidó kézből származó szentírásfordítás első könyvét, a Hirschler-féle Jöchezkiélt!

A fordítás és a tanulmányi cél összefüggésére már a toszafisták¹⁷⁰ gondoltak. Ezért voltak olyanok, akik minden nyelvű fordítást az aram tárgum¹⁷¹ megbecsültségére akartak emelni. (Ber. 8a. Vöjés möforsim.)¹⁷² Hiszen ha nincs ilyen cél, akkor nincs értelme a sönájum mikró vöechod tárgum¹⁷³ elvnek. (Orách. Ch. 145. Hóidnó¹⁷⁴ etc.)

Az említett Hirschler-féle fordítás kiadása önérték. Ugyanilyen önérték az ügy másik része, a Biblia tanulmányozása. Az egyik függvénye a másiknak. Teológiai nyelven így mondhatnók, korrelát fogalmak. Ami igaz volt

¹⁶⁹ Hirschler Pál (1907–1944), rabbi, 1931 és 1944 között Székesfehérváron teljesített szolgálatot. Életéről lásd bővebben: <https://regi.sofar.hu/hirschler-pal/>, letöltés ideje: 2023. március 18.

¹⁷⁰ Rási Talmud-kommentárjait francia és német nyelven kiegészítő tudósok.

¹⁷¹ Arám fordítás.

¹⁷² Vannak magyarázók.

¹⁷³ Lásd jelen írás címének lábjegyzetét.

¹⁷⁴ Az arám fordításnak addig volt jelentősége, amíg a nép ezt a nyelvet beszélte.

Lőw Lipót látásában, igaz ma is. Érdemes egy kissé forgatni a porlepte füzeteket.

Sz...r R.f

VÁGYAK ÉS REMÉNYEK 5715¹⁷⁵

Áhítatos komolysággal várjuk a zsinagóga 5715. esztendejét. Vágyak és remények élnek bennünk.

Vágyunk: a reánk bízott gyülekezetek életének továbbmunkálása, a mai keretek fenntartása, az elesettek ügyének felkarolása. Reményünk: az emberiség békés együttműködése biztosítsa munkánk zavartalanságát.

Vágyak és remények nem mindig állnak egymás mellett. Gyakran túlságosan magasra merészkednek a vágyak, olyan határokba, melyeket reményeink el nem érhetnek. Igaz, hogy a vágyak repítőereje viszi előre az életet, mégis úgy kell vágyainkat megzaboláznunk, hogy ne feszítsék túl a reális reményeket.

Nem búcsúzunk lelkendező sietséggel az 5714. évtől. Nem kell szégyenkeznünk miatta. A búcsúzó esztendő nagy erőfeszítések éve volt. Az élő szervezet egyik tulajdonsága, hogy időnként új lángra kap benne az élet, működése meggyorsul. Ilyenszerű folyamatot figyelhettünk meg hitközségeinkben. Az érdeklődés és buzgalom nem csökkent. Templomban és gyülekezeti termeinkben egyaránt szeretettel sorakoztak fel testvéreink. Talmud–Tórákban és bibliatanfolyamokon szívesen és érdeklődéssel tanultak ifjaink és öregjeink. Elesettjeink istápolása nem egy helyen hatékonyabbá lett.

¹⁷⁵ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

Mindezek a jelenségek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy munkánkat még komolyabbá és tudatosabbá kell tennünk. Nem pillanatnyi ötletszerűségekre kell építenünk munkánkat, hanem végre ötletes tervszerűségekre. Már ma kell számot vetnünk a holnap és holnapután teendőivel. Az utolsó esztendőkből azért pangott a szellemi munka, mert sohasem készültünk fel előre a soron következő feladatokra.

A felkészülés szükségessége gyülekezeteink sajátos struktúrájából is következik. Az 5704-es tragédia következményei egyre élesebben jelentkeznek a legtöbb közösség kor-, nemi és szellemi összetételében. Éppen ezért elengedhetetlenül szükséges, hogy e meghatározó tényezőket lemérjük, és azok pozitív oldalát értékecsük.

Sokoldalú feladataink közül csak néhányat emelünk ki.

A tragédia után született gyermekek első hajtása 7-8 esztendőcs. A Talmud-Tórákon folyó foglalkoztatást úgy kell felépítenünk, hogy a gyermek a zsidó élet minél nagyobb területét élményszerűen ismerje. A Talmud-Tóra munka ma elsőrendű feladata a rabbinak. Ez megkívánja, hogy önmagunk között tisztázzuk a célkitűzéseket, kikeressük a megfelelő anyagot, feldolgozzuk ezt az anyagot az oktatással foglalkozók számára, s végül megtanuljuk mi magunk is a kisgyermekkel való foglalkozás módszerét.

Saját munkánk nem mellőzhető, kiegészítő része a valláskulturális összejevetel. A vidéki rabbikar mindig boldog volt, ha akár előadóasztal mellett, akár templomaink szószékén más gyülekezetekben működő kartársainkat

üdvözölhettük. A magunk területén ezt fogjuk tenni a jövőben is, mert úgy hisszük, hogy közös szolgálatunk van. Ezeket a lehetőségeket – még anyagi áldozatok árán is – elsősorban a felnőttek vallásos nevelésének szolgálatába kell állítani.

5715-ben a Magyar Izraeliták Országos Szerveinek újraszervezésére is sor kerül. E tekintetben – mint általában minden vonatkozásban – az államhatalmi szervek eljárása lebegjen előttünk példaképpen. A legszélesebb körű nyilvánosság bevonásával kell megválasztani az Országos Képviselőt tagjait a hitközségi, illetve községkerületi gyűléseken, mert csak így remélhető, hogy sikerül új érdeklődőket megnyerni. Másrészt a készülő hitközségi alapszabályokban kodifikálni kell azt a gyakorlati szükségességet, hogy egy-két nagyobb hitközségtől eltekintve a közgyűlést az összes tagok egyetemes gyűlése alkossa. Az utóbbi két elv összekapcsolásából remélhető, hogy belső célkitűzéseink hangja erőteljesebben jusson el az Országos Vezetőség szerveihez, mely így saját elhatározásait és irányító elveit szélesebb alapokra építheti.

Ma minden célkitűzés végeredményben a rabbi munkáját súlyosbítja, hiszen a tervezés és végrehajtás munkáját neki kell vállalnia. Ez teszi szükségessé, hogy sorainkat szorosabbra fogjuk, szellemi munkánkat megélénkítsük, személyi kérdéseket a tárgyi szempontok mögé szorítsuk.

E célkitűzések szerény szolgája a KÖRLEVÉL is. Ez is a búcsúzó 5714. év termése. Nem tökéletes. A vidéki rabbikarnak mégsem kell szégyenkeznie miatta. Az

együtmunkálkodók száma megnőtt, és tovább fog növekedni, kezdeményezések majd szárba szökkennek. Ha okosan mérlegeljük képességünket és lehetőségeinket, becsületesen együttműködhetünk. S talán nemcsak becsületesen, de az 5715-ös esztendő nem használt, a szentírásban csupán egyszer jelentkező alakjára utalva, $TuSiJoH$,¹⁷⁶ eredményesen is.

E számjelzőt nem használják, mert Isten nevének két betűjét rejtí. Önmagunkba fordulásunkban éppen ezért használhatjuk. A fordulópontok nemcsak új lendületet adnak, hanem gyakran az ellenkező végletbe átcsapva megtörik az embert. Vágyaink gyakran lezuhanak a magasból, de reményeink továbbvisznek.

Reményeink forrása az eluli¹⁷⁷ zsoltár ígéje: „Reménykedj tehát, énem, Ádonájban, légy erős és szívóslelkű, reménykedj Ádonájban!”

Sz...r R.f

¹⁷⁶ Utalás Példabeszédek 3.21-re: Fiam, ne mozduljanak el szemeid elől, óvd meg a valódi belátást és a meggondolást.

¹⁷⁷ Elul a zsinagógai év utolsó hónapja, a bűnbánat és a megtérés időszaka.

MÉRLEG¹⁷⁸

Tisri havának uralkodó csillagképe. A hagyományos érzés mindjárt kapcsolatot talált a jelkép és az ünnepkör eszmei tartalma között... Könnyű volt e kapcsolat megteremtése. Az ember cselekedeteinek megítélésére keresve sem találhattak volna jobb szimbólumot. Ha véletlenül nem ez lenne az uralkodó csillagkép, mesterségesen kellene előteremteni.

Régi folyóirataink, melyek évfolyamaikat nem a zsinagógai naptár szerint számolták, kétszer egy esztendőben ünnepeltek újévet. Ez azután anyagi vonatkozásban gyakran igen kifizető[dő] volt. Míg azonban a polgári újév alkalmával inkább az anyagi mérleget készítették el, a zsinagógai újesztendő a szellemi eredmények számbavételére és mérlegelésére szolgált.

Miután nekünk aligha lesz szükségünk bármilyen anyagi számvetésre, hiszen KÖRLEVELÜNK anyagi alapja csupán a lelkesedés, könnyen rászánhatjuk magunkat másféle mérlegelésre. Ez e pillanatban azért is helyénvaló, mert szeptember 13. és 14-én rég nem látott összejövetelen vettünk részt mindannyian, az Országos Rabbitestület ülésén.

Örömmel vártuk ezt az összejövetelt. Nem vártunk tőle csodákat, hisz a történelem nem csodavárásra nevelt

¹⁷⁸ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

bennünket, hanem kemény munkára. Csupán egyet reméltünk tőle: bizonyos problémák létének felismerését; vagy kicsit elméletibben megfogalmazva: a problématudat felébresztését. Ez meg is történt legalább is azokban, akik a két délelőtti és két délutáni ülést türelmesen végighallgatták. S azok, akik az utolsó esztendőben már néhány ilyen előadóülést végighallgattak, valóban türelmesen meghallgatták ezt is. Ez is azt bizonyítja, hogy az összejövetelek hasznosak, hiszen nevelőerő rejlik bennük.

Az előadások tárgya érdekes és időszerű volt. Az eredeti program alig változott. Mindez a fegyelmezettség jele. Megvan tehát a további munka alapja: figyelem és fegyelem!

Nincs elég terünk, hogy az egyes előadásokkal részletesen foglalkozzunk, s nem is célunk. Csak néhány jellemző, az egész atmoszférát érzékeltető vonást akarunk kiemelni.

Többen előadásaik bevezetésében, mely gyakran az előadás tartamának és tartalmának nagy részét kitöltötte, a tárggyal való foglalkozás szükségességéről és elméleti alapjairól szóltak, mintha magával a tárggyal sohasem foglalkoztunk volna. S noha nem ezt vártuk, mégis igazuk volt, mert az utolsó kilenc esztendőben valóban nem volt olyan összejövétel, mely legalább oly tervszerűséggel, mint a 13-i, e kérdésekkel foglalkozott volna. Mindebből természetesen következik, hogy most már a soronlévő feladat a részletekkel való foglalkozás. Egyetlen példa. Két előadó is hangsúlyozta, hogy a lekipásztori munka alapja a beszélgetés. Az egyik hozzászóló megjegyezte, hogy az ő

hitközségükben minden újonnan jött zsidót felkeresnek, elbeszélgetnek velük, és csakhamar rátérnek hitbeli kérdésekre is.

Rendkívül nehéz és bonyolult feladat! Soronlevő feladatunk: halljuk a részleteket! Hogy az említett példánál maradjunk. Akiknek ebben nagy gyakorlatuk van, írják le egy-két érdekesebb esetüket, pontosan, mit mondott a rabbi, mit mondott a kíséző hitközségi vezető, mit mondott a most érkezett hittestvér, hogyan folyt a beszélgetés, hogyan folyt a találkozás az előkészítő kapcsolatkereséstől az eltávozásig. Ebből lehet tanulni!

A második nagy eredmény a Talmud–Tóra oktatás fontosságának tudatosítása. Kitűnt, hogy e téren rengeteg tennivaló van. Ezek között a legelső, hogy önmagunk kisgyermekének nevelésére alkalmas tanítókká alakuljunk. Módszer, anyagkiválasztás, még a pontos célkitűzés meghatározása is csak másodrendű. Miután azonban ez egyik napról a másikra nem következik be, mesterséges módon, a tananyag megfelelő feldolgozásával, a tanítással kapcsolatos kérdések elemzésével és tanulmányozásával segíthetünk magunkon.

Ezt tekintetbe véve a KÖRLEVÉLBEN is nagyobb teret akarunk adni a tanítással kapcsolatos közleményeknek, és számítunk nemcsak a rabbik, hanem az oktatással foglalkozó vagy ahhoz értő kartársak segítségére is.

A harmadik jelenség is új feladatokra ösztönöz. A szeminárium professzorainak előadásai és hozzászólásai bebizonyították, hogy szükséges lenne kiépíteni a rabbikar és a rabbiképző szorosabb kapcsolatát. Egy kis

eufemizmussal úgy mondhatnók, „tovább”-képzésre lenne szükségünk. Persze ennek gyakorlati keresztülvitele nagy körütekintést és nem öletszerű tervezést igényel, de megoldható.

Végül néhány szót az előadások és a hozzászólások kapcsolatáról. Ha eredményekre törekszünk, nem szabad megijednünk a komoly, tárgyilagos, de éles kritikától sem. A tárgyilagos bírálat a közéletben sem ártalmas, de mindenesetre hasznos szakmai kérdésekben. Elismerést adhatunk az előadónak buzgalmaért, az anyaggyűjtés terén végzett fáradozásáért, az előadásra való vállalkozásáért, hiszen oly kevés a vállalkozó. Tárgyi vonatkozásban azonban jöjjön a független építő kritika. Amíg attól kell félnünk, hogy a másik megsértődik, ha egy-egy megállapításával vitába szállunk, addig nem remélhetjük, hogy az érdektelenség megszűnik, és gyakorlati eredmények születnek.

Olvassunk csak el egy – a Szovjetunióban megjelenő – tudományos szakkönyvet, melynek utolsó lapjai az illetékes akadémiai vagy egyéb szakbizottság részletes és nagyon éles vitáját tartalmazzák. Adózzunk elismeréssel, hogy a vállalkozó kedvet élesszük, de nem baj, ha a vita eleven és sokszor késhegyre menő. Halljuk csak a különböző véleményeket, felfogásokat, a másíknak ellentmondó tapasztalatokat. Halljuk az irodalomban való jártasságot, a hiányos ismeretek helyreigazítását. S még ha utólag a helyreigazítani akaró nézet bizonyul helytelennek, akkor is volt értelme, hiszen az egyik helytelenség

mindenesetre helyesbítve lesz. A kard gyanánt használt könyvet nyugodtan a mérleg serpenyőjébe dobhatjuk!

Talán még a pösátot¹⁷⁹ kedvelők is megbocsájtják a következő merészséget.

Sólaum sólaum lóróchauk,¹⁸⁰ azok között, akik az ügytől távol állanak, békesség honol, sőt kétszeres e békesség, mely már szinte temetői csend. Pedig a mipné dárké sólaum¹⁸¹ elve belviszonyainkra nem vonatkozik. Völákórau¹⁸², akik közel állnak az ügyhöz, akik úgy érzik, hogy az a munka, melyet a mindenkori történelmi időben végzünk, énünk egyik része, húsunk és vérünk, akiknek szemét nem tévesztik meg látszateredmények, s akik számára a feladat nem szűnik meg a hivatali helyséből való kilépéssel, akik harcolni akarnak az utak kitaposásáért, azok tudják, hogy e harcban sebeket kapunk. Ezek a sebek, az ügyért ejtett vagy kapott sebek, nemcsak meggyógyulnak, hanem elősegítik a szervezet tisztulását is. Hogyne gyógyulnának, amikor – völákórau ómar Ádaunój urfosziv – az ügyhöz közelállók sebeit maga Isten gyógyítja. Meggyógyulnak, mert amiért estek: Isten szolgálata!

Vajon lesz-e alkalmunk máskor is mérlegelésre? Vagy a borúlátóknak lesz igazuk? Lelkesedéssel hinni lehet a mindenkori megújulásban! S ki higgyen benne, ha nem a rabbi, s mikor, ha nem a mérleg havában?!

Sz...r R.f

¹⁷⁹ A tórai szöveg szó szerinti értelmezése.

¹⁸⁰ Béke, béke a távollévőknek (Jesája 57.19.).

¹⁸¹ Békés utak miatt.

¹⁸² És a közelielieknek.

Ha kimondott ítéleteket nem cáfolunk meg, nagyon valószínű, hogy igazak. E sorokban már megpróbáltunk néhány olyan gondolatot felvetni, melyek – érzésünk szerint – nemcsak egyéni látásból erednek, hanem a közérzés kifejezői. Így látják sokan, akkor is, ha nem mondják ki, akkor is, ha leplezik. Ez a hallgatóságos, sőt sokszor nem is hallgatóságos, hanem magánlevelekben kifejezésre jutó együttérzés lehetővé teszi, hogy ne csupán tárgyi vonatkozásban vessük fel életünk nagy problémáit, hanem legyen bátorságunk a személyi kérdésekhez is hozzányúlni.

Megvallom, kicsit bátortalanul írtam le: személyi kérdések. Ha valaki ezt olvassa, bizonyára arra gondol, hogy érdekes, egyes körök idejét kitöltő ügyek kerülnek terítékre. Szinte hallom a biztatást is: most végre lelepleződnek majd bizonyos egyéni ambíciók. Türelmet kérek! Lehetne ilyenféle személyi kérdésekről is tárgyilagosan írni és beszélni.

Most azonban nem erről lesz szó. Másfajta személyi kérdéseket szeretnénk felvetni. Megvilágítására valahogyan idekívánczozik a jaumkipuri engesztelés rendje: önmagáért, házáért, majd Izrael egész gyülekezetéért. A sorrend nem változtatható meg, mert nem véletlen, az előzők előfeltételei a következőknek. Ilyen személyi kérdésekről

¹⁸³ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

lenne szó. Önmagunk bizonyosfajta ügyei a komoly gyülekezeti munka előfeltételei.

A gyakorlati munka malmában őrlődik erőnk nagy része és időnk java. Mégis nemcsak kötelességből, de belső érdeklődésből is mindannyian tanulunk. Ha nem tanulnánk, lemaradnánk, szellemileg kimerülnénk, lassanként csupán önmagunkat ismételnénk. A szellemi munkában a haladás nemcsak azt jelenti, ha az új eredményekkel együtt halad az ember, hanem e haladás egyik része a múltba való beásás, a régi ismeretek állandó felfrissítése. A mi tanulásunk nehézkes, bukdácsoló, sokszor kedvet szegő. E sorokban már panaszkodtunk könyvtáraink és segédkönyveink hiányossága miatt. Egyéb kedvezőtlen körülmények is garmadával vannak. Sokan éveken keresztül csupán gyakorlati munkával foglalkoztak, és így a rabbiképzőben szerzett tudásanyag is elmosódott, elszíntelenedett. R. Jöhausuá ben Korchó mondása illik rá: „Aki Tórát tanul, de nem ismétli, olyanhoz hasonló, aki vet, de nem arat” (Szanh. 99a. utolsó előtti sor).

Ezen kellene valahogyan segíteni!

A segítség egyik módja az egyéni tanulás kollektív munkává való átalakítása. A budapesti kartársak a tekintetben összehasonlíthatatlan előnyben vannak. Hetenkinti összejöveteleiket hasznos tevékenységre, gyakorlati problémák megbeszélésére és elméleti továbbképzésükre fordíthatják. A két-három havonta összeülő vidéki rabbik a szokásos konferenciát e célra nem aknázhadják ki.

A VIDÉKI RABBIKAR számára, tekintetbe véve a lehetőségeket, másféle megoldást kell keresnünk. S nem vitás, hogy van megoldás! Ennek alapjául a következő tervezetet ajánljuk.

A vidéki rabbikar tanulmányi munkaközösséget alkot. Kijelöljük az anyagot, mely fél év alatt elvégezhető, egyelőre a következő tárgyakból: 1. Biblia, 2. Talmud, 3. általános zsidó történelem, 4. magyar zsidók története. Később más tárgyak is bevonhatók vagy kapcsolhatók. Nézzük a tárgyakat közelebbről! Bibliából olyan szentírási könyvet kell választanunk, melyet a szemináriumban nem végeztünk el. Talmudból egyelőre egy maszichta¹⁸⁴ aggádikus részét dolgozzuk fel az Én, Jákob és kommentárainak segítségével. Ez kisebb gépezetet kíván, mint a halácha. Az általános zsidó történet oly szakaszát kell kiválasztani, mely a magyar zsidók történetével konfrontálható.

A kijelölt anyaghoz a segédkönyveket az Országos Könyvtártól megkapjuk. A segédkönyvek úgy osztandók szét, hogy mindenki bizonyos irányú munkát kap, tehát az anyagot mindenki sajátosan dolgozza fel. Mindenki jegyzetet készít, s a jegyzeteket kollokvium előtt körözzük.

A félév megindulása előtt a Rabbiképző Intézet tanárai az illető területről bevezető előadást tartanak, mely megkönnyítené az anyagban való tájékozódást, rámutatnának a problémákra, nagyobb összefüggésekre és a feldolgozás módszerére. A félév végén összejönnek, egymás előtt referálnánk. A professzorok most már

¹⁸⁴ Traktátus.

összefoglalnák az anyagot, rámutatnának a kutatás jelenlegi álláspontjára, a vitatott kérdésekre, gyakorlati alkalmazhatóságra stb. stb.

Persze úgy kell mindezt felépíteni, hogy kb. napi 1 ½, heti 10 óra elfoglaltságnál többet ne jelentsen, a könyvek rendelkezésünkre álljanak, s ha közben segítségre van szükségünk, legyen hová fordulni. Ezek azonban már részletek.

Fennmarad még néhány kérdés. Mit várhatunk e munkától a gyakorlat számára, hiszen sokunkat – joggal – mindig e kérdés foglalkoztatja?! Azt hiszem, erre már feleltünk: saját munkánk belső elmélyítése a gyülekezeti munka belső megerősödését szolgálja. A másik kérdés: zavarja-e a tervezett közös munka a mindennapi gyakorlathoz szükséges vagy egyéni ambícióból folytatott egyéb tanulmányokat? Erre egyszerű a felelet. Nem! Sőt, ez a tanulmányi mód indítékokat fog adni egyéni munkánkhoz, új érdeklődési területeket fog felfedni...

Természetes, hogy e kis idevetett vázlat nem meríti ki az összes lehetőségeket. Sőt, lehetséges, hogy teljesen hibás úton jár. KÖRLEVELÜNK hasábjai nyitva állnak a merőben ellentétes vélemény számára is. Igen termékeny lenne, ha hozzászólásokkal előkészítenénk a talajt. Az is valószínű, hogy egyesek idegenkedni fognak a legkülönbözőbb okokból. Mindezeket az aggályokat meg kell mondani. Kár lenne, sőt talán bűnös mulasztás, ha álszeméremből nem beszélénk a magunk bajairól és nem próbálnók gyógyítani.

Igaz, hogy ez az ügy személyi kérdés. Személyes ügyekben az emberek általában szemérmesebbek. Legalábbis a szellemiek terén. Heller professzorunknak¹⁸⁵ volt egy igen finom megfogalmazása bizonyos személyi ügyekről: közügyet érintő személyi ügy. Önmagáért és Izrael egész gyülekezetéért, ez az a bizonyos közügyet érintő személyi ügy.

Szóljunk kérdéseinkről pirulás nélkül, mert tudjuk, hogy a rabbi felkészültségének olyannak kell lennie, hogy pirulás nélkül működhessék.

Sz...r R.f

¹⁸⁵ Feltehetőleg Heller Bernátról van szó.

75 ÉVE HALT MEG A MÁLBIM¹⁸⁶

Méir Lőb be Jöchiél korának egyik legérdekesebb egyénisége volt. 1809-ben született Woloczyskben. Nyugtalan és szókimondó természete sok ellenséget szerzett számára. Nem egyszer kellett vándorbotot ragadnia és új állomáshelyre költöznie. Wreschen, Kempen, Leczica, Bukarest, Mohilew, Königsberg voltak vándorlásának állomássorai. De ezzel még nem is ért véget. Kempenben hosszú ideig tartó kultúrharc dúlt megválasztása körül, mely a hitközséget két részre osztotta. Bukarestben a kormányzatnál jelentik fel, és csak Sir Mozes Montefiore¹⁸⁷ közbenjárására engedték ki, de az országot azonnal el kellett hagynia. Leczicát is viharos körülmények között hagyta el 1865-ben. Mohilewből szintén a hatóságok utasították ki. Königsbergből Wilnába választották, de a hatóságok nem erősítették meg állásában. Az Egyesült Államok zsidósága is meg akarta nyerni, de barátai nem engedték a már idős rabbist a tengeri útra. Ezért inkább a krementschugi meghívást fogadta el. Útközben azonban Kiewben meghalt.

A Sulchán Áruchoz¹⁸⁸ – Árcausz háchájjim¹⁸⁹
Breslau 1837 – írt kommentárt. Prédikációgyűjteménye az

¹⁸⁶ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1954-es évfolyamában jelent meg.

¹⁸⁷ Moses Montefiore (1784–1885), olasz származású brit zsidó bankár, filantróp, a 19. századi európai zsidóság ikonikus alakja.

¹⁸⁸ „Terített asztal”, szerzője József Káro (1488-1575). A zsidó életvitel gyakorlására összeállított szertartáskönyv.

Árcausz hásólaum.¹⁹⁰ Kiadta a háláchikus midrásokat, és kommentárt írt az egész szentíráshoz. Legjelentősebb és legismertebb munkája a Pentateuchoshoz írt kommentár: Hátauró Vöhámicvó.¹⁹¹

Végtelen finom analízis jellemzi ezt a kommentárt. Alapelve, hogy egyetlen szó sem véletlenül került az írásba. A rokon értelmű szavak szükségszerűen jelennek meg egy-egy szövegrészben, és ezek nemcsak stílári díszítmények, hanem a tárgyi lényegből fakadnak. Belehatol a nyelv és a stílus finomságaiba, és azt erkölcsi motivációval értékesíti. S. R. Hirschnél sokkal realisabb, és amíg Hirsch inkább a háláchára van tekintettel, addig a Málbim az aggádát figyel magyarázatai közben. Egy szakasz élén rendszerint néhány kérdésben összefoglalja az adódó problémákat, és ezekre a felvetett kérdésekre igyekszik feleletet adni. Filozófiai meglatások és finom lélektani analízisek kísérik a szövegmagyarázatot.

Az alantiakban a soron lévő Vájésev hetiszakaszának néhány mondatához fűződő kommentárjának gondolatmenetét közöljük.

¹⁸⁹ Az élet földjei.

¹⁹⁰ A béke földjei.

¹⁹¹ A Tóra és a parancsolat.

Vájésev

1. Vájésev Jáákauv.¹⁹² Nem kellene megismételni a megtelepedést jelző szót. Gen. 35,27-ből tudjuk, hogy Jákob megérkezett Izsákhöz és ott megtelepedett. A végleges megtelepedés újabb megjelölésének két oka is van: a.) möguré óviv,¹⁹³ az ország, mely atyja számára még idegen volt, neki azonban már szülőföldje, immár „hazává” lesz; b.) Erec Könáán,¹⁹⁴ a szentség már hozzákapcsolódott e földhöz. Jákob tehát már nem hagyta volna el külső okok következtében, mint Ábrahám és Izsák, amikor az éhség elől lementek Egyiptomba. Ha Isten terve az volt, hogy Jákob családjának le kell mennie Egyiptomba, akkor más, döntőbb, belső okot kellett létrehoznia. Ez a belső ok a második versben található meg.

2. A testvérek azt hitték, hogy József gonosz egyéniség, és erkölcsileg igazolható, ha ők igyekeznek őt elnémítani. Hiszen ben sövá eszré sónó hójó raue esz echov,¹⁹⁵ annak ellenére, hogy csak 17 éves volt, már ő vezette testvéreit a pásztorkodásban. Vagy pedig, amikor a testvérek a nyáj körül foglalatostkodtak, ő Isten megismerésére oktatta őket. Ez pedig azt mutatta, hogy gőgös egyéniség. Pedig ő éppen alázatosnak mutatta magát. Sehu náár esz böné Bilhó,¹⁹⁶ szolgált a szolgálólányok gyermekeit, ugyanakkor, amikor a többi testvér a

¹⁹² És lakott Jákob...

¹⁹³ Apja tartózkodásának országában.

¹⁹⁴ Kánaán országában.

¹⁹⁵ Tizenhét éves korában legeltetni szokta testvéreivel a juhokat.

¹⁹⁶ Bilha fiait szolgált.

szolgálólányok gyermekeit csekélyebb értékűnek tekintette. Ezt hangoztatják is egymás előtt Persze ez azután kiváltotta, hogy a szolgáltók gyermekei is ellenségesen néztek a testvérekre. E kétoldalú rosszindulatot mondotta el József atyjának, hogy apja megfeddje őket és békét teremtsen közöttük.

Ezután egy lélektani elemzést találunk arról, aki nem meggondoltságból és szilárd világnézetből cselekszi a jót, hanem csupán természetéből, az nem olyan értékes, mint aki a benne lévő indulatokat igyekszik legyőzni, és a meglévő poláris indulatok közül választás és értelmi belátás alapján a jobbat engedi diadalra jutni.

3. A szeretet indítéka Jákobban ki ben zökunim hu lau,¹⁹⁷ vagy mert az öregkorban született gyermeket jobban szeretik, vagy mert a fiatalabbat a házban szolgálatra rendelik, és így azt jobban megszokja az apa, tehát szeretete előbb ébred fel iránta. Ezért csináltatott számára díszesebb köntöst, hogy a házi szolgálatban rajta legyen. A pásztorkodó testvéreknek nem volt erre szükségük.

4. Az öregség vágyódó szeretete nem a tárgyat nézi, hanem csupán önmagát akarja kiélni. Tehát nem egyénesít. Hiszen csupán az a célja, hogy a benne lévő szeretetvágyat napvilágra hozza. A testvéreknek nem fáj, hogy apjukból ilyen szeretet árad. Ki auszau óháv ávihem,¹⁹⁸ ők azonban azt látták, hogy e szeretetnek igenis van tárgya, mégpedig kizárólagos tárgya. Pedig közülük akármelyiket érhet

¹⁹⁷ Mert öregségének gyermeke volt.

¹⁹⁸ Hogy őt szereti jobban atyjuk.

volna az öregség szeretete. Miután pedig azt látták, hogy e szeretet, a vágyódáson túl, Józsefben kizárólagosan tárgyasul, meggyűlölték őt.

Előttük volt az Izsák–Ismáel, Jákob–Ézsau kettős elágazások útja. Félték, hogy az atyai kiválasztás itt is érvényesülni fog, és a törzsi hagyományok csupán Józsefben folytatódnak. A díszes köntös is már talán a törzs papi ruháját jelentené?!

Völau jóchlu dábrau lösólaum,¹⁹⁹ tehát, amikor József látszólag békésen beszélt velük, nem bírták ezt el, mert ők éppen nem békés cselekedeteket láttak tőle.

Dr. Schindler József

¹⁹⁹ És nem tudtak vele békésen beszélni.

A MEGKÉSETT TAVASZ²⁰⁰

Ezidén vidékünkön megkésett a tavasz. Április közepén még dideregtek a fák, fázósan borultak le az üres bokrok és meredeztek ég felé a kopár ágak. Egy-egy merészebb rüggy csakhamar kénytelen volt belátni tévedését, s drágán fizetett elhamarkodottágáért.

S azután, egyik napról a másikra beköszöntött. Ma az egész természet él, inkább, mint esztendeje.

Egyik hívünk, aki ugyanannyi esztendeje túrja a földet, ahány tavaszt a zsinagóga ablakai láttak, így mondta: nincs itt semmi baj, behozta magát!

Beléletünkben is nem egy jelenség a megkésett tavaszra emlékeztet. Vigasztaló, hogy talán majd behozza magát.

x

Országos Képviselőtünk ülése a megkésett tavasz jegyében folyt le. Érezni lehetett a pontos megszervezésre való törekvést, a feladatok megvilágításában a teljességre való igyekezetet. Sokan már régóta ilyen előkészítést vártak. Ez lett egyben az ülés kolonca is. Több felszólaló cserben hagyta tárgyát, s mindent el akart mondani. Eredmény: zsúfolt túltermelés. Mégis, e parlamenti hosszúnapon, itt-

²⁰⁰ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1955-ös évfolyamában jelent meg.

ott költői színesség csillant fel. Egy-egy félóra élményéért sokan hálásak voltak.

x

Az Országos Képviselő-testület összetétele nem felel meg a lélekszám eloszlásának. Sietünk leírni: erősen eltolódott a vidék javára. 70.000 budapesti zsidót 140 választott tag, 20.000 vidéki hittestvért 60 kiküldött képviselő a hivatalból részt vevőkön kívül.

A tárgysorozatnak is erősen vidéki íze volt. Természetesen a vidék problémáit kell tárgyalni, ha egyszer összejövünk. A budapestiek mindig együtt vannak.

Valamikor rosszul esett, hogy vidéki kérdéseket egy nem vidéki többségből álló testület tárgyal, és számszerűségével dönthet olyan ügyekben, melyek valójában nem is érdeklik. Ma megvalljuk, hogy ez az érzés helytelen volt. Nemcsak azért, mert – amint mondani szokták – a kérdések azonosak, csak a módszerek mások, hanem mert szinte tapasztalhatóvá lett az eleven kölcsönhatás.

Aki jól megnézte a budapesti képviselőket, lépten-nyomon vidékiekkel találkozott. Itt is, ott is felbukkan egy-egy ismerős arc, az utolsó esztendőben költöztek a fővárosba, a legtöbben pedig olyanok, akik vidéken voltak fiatalok. Jellemző bélyege ez a hitélet szerkezetének. A levegőben is volt valami vidéki íz, nem az elporosodott vidék atmoszférája, hanem a tavaszt váróé. Jó volt érezni, hogy közismert szavakká lettek az esztendők folyamán a

vidéki „problémák”: szórvány, vándortanító, minján,²⁰¹ jesiva. A levegő hasznosan cserélődik. A megkésett tavasz levegője még rügyeket fakaszthat.

x

A folyosón is élénk volt az élet. Amíg bent az egyik kérdésben két álláspont között heves csaták folytak, addig kint az egyik irodában a vallást erősebben megragadók egyik hitközségének vezetői bebizonyították, hogy hidat akarnak építeni a különböző nézetek között, s ez az átívelés lehetséges. Aki látta ezeknek a férfiaknak arcán a szent akaratot, a feladatok komolyságába vetett hitet és a végrehajtás nehézségeit legyőzni akaró elszántságot, az érezte, hogy van ebben valami a tavasz levegőjéből. Az ország egyik legnagyobb vidéki hitközsége példát akar mutatni, hogy minden vallásos igényt, minden réteg kívánságát kielégíti. Persze az álmodók lelkében még ennél is több van, félénk megsejtése annak, hogy a különböző színek egészséges színharmonióvá egyesíthetők, s talán sikerülne oly típust kialakítani, s benne oly egyéneket nevelni, akikben a tragédiákban megfáradt nemzedék megmaradottjai vigasztalódhatnak. A tragédia utáni kor egyik legkomolyabb eredménye lenne. Megkésett tavasz hozzánk szóló történelmi üzenete.

x

²⁰¹ A közös imádkozáshoz szükséges létszám: tíz felnőtt (13 éven felüli) férfi.

Ha már [a] történelemnél tartunk, emlékeztetnünk kell a hitközségek vezetőit egy értéktelennek tűnő, mégis történelmi feladatra. Régente minden évben jelentésekben tették közzé a hitközségek beléletének minden eseményét. Miután ez a szokás kikopott, azt tanácsolnók, hogy egyes hitközségek készítsék el ezidén tízéves jelentésüket. Ez tartalmazza a hitközségben folyó minden irányú munka (istentisztelet, kegyelet, tanítás, szociális segítség, valláskulturális élet, pénzügyek, gazdasági ügyek, igazgatás, lélekszám alakulása stb.) összefoglaló leírását. Ha ezeket a jelentéseket az Országos Iroda összegyűjtené és egy példányát átadná a Zsidó Múzeumnak, valamikor történelmi forrásmunka lenne.

Az utolsó tíz esztendő tanulmányozása az okok fonalán elvezetne a megelőző hetven esztendő helyes történelmi tanulmányozásához és értékeléséhez. S ezzel megszületne [egy] oly munka, melyet már szintén rég várunk, s melyhez ma már megvan a történelmi távlat is. A megkésett tavasz biztos termése lenne.

x

Végül néhány szót KÖRLEVELÜNKRŐL is. Ez a szám is a megkésett tavasz termése. Úgy látjuk, a munkatársak fáradtak. Az egyéni munka, hitközség-politikai kérdések sokunk idejét teljesen lefoglalják.

Amikor e kezdeményezés elindult, egymást akartuk segíteni. A cél az idők folyamán színesedett. E

vállalkozásnak egyik célja, hogy saját magunkat munkára ösztönözzön. Ha nem lélegzünk, megfulladunk, ez legalább annyira vonatkozik a szellemi életre, mint a biológiaiakra. Belső szellemi mozgásunkat, lélegzetvételünket mutatja a KÖRLEVÉL munkájában való részvétel.

Többen azt mondják: nem születtek tudományos munkára. Sietünk leszögezni: amit itt adunk – egy-egy hivatott munkájától eltekintve – nem tudomány, csupán a szellemi lélegzés külső jele. Amíg ilyen szellemi lélegzés tapasztalható, addig mindig remélhetünk. A KÖRLEVÉL nem akar a merészebb rügyek sorsára jutni. E szám megkésett, de talán behozza majd magát akkor is, ha megkésett a tavasz.

Sz...r R.f

VIDÉKI ZSIDÓSÁGUNK I.²⁰²

A vidéki zsidó népesség lélekszámának és egyéb adatainak statisztikaszerű ismerete hitéleti szempontból rendkívül fontos. Adatokra nemcsak a hitélet megszer[ve]zése céljából van szükségünk, hanem elsősorban a hitélet programjának helyes kialakítása végett. Azok a hitéleti keretek, melyekre jogi és szellemi értelemben az 1950-es Egységes Szervezeti Szabályzat és intézményei épültek, öt esztendő alatt nagyon sok vonatkozásban idejüket múlták.

A szabályzat maga is célul tűzte ki az ország zsidóságának állandó számbavételét. Két helyen is megemlékezik a szabályzat a regisztrálási feladatokról. A 44. § első pontja arról szól, hogy minden községterület tartozik évenként a kerülethez tartozó hitközségek működéséről és felekezeti statisztikájáról szóló jelentést ... az Intéző Bizottságnak beküldeni. A 86. § b. pontja szerint az Országos Vallásoktatási és Vallásművelődési Tanács feladata különösen: b) a vallásoktatás statisztikájának nyilvántartása és feldolgozása.

E paragrafusok végrehajtása nem könnyű feladat. E téren történtek kisebb-nagyobb kezdeményezések, minden esztendőben, különösen a költségvetések bekérése idején, bekértek néhány statisztikai adatot is. Ezeket azonban csak azok a hitközségek válaszolták meg rendszerint, akiknek

²⁰² A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1955-ös évfolyamában jelent meg.

érdekük volt. A szórványtelepülések pontos ismeretétől nagyon távol voltunk.

A fővárosban alig lehetséges pontos adatfelvétel, hiszen az emberek nem ismerik egymást. – A budapesti zsidóság adatainak kiegészítését és bizonyos pótlását elősegítő lehetőségre még visszatérünk. – Vidéken a helyzet sokkal könnyebb, mert több lehetőség adódik, hogy új jövevények a közösséggel vagy annak velünk kapcsolatban lévő egyéneivel valamilyen módon találkozzanak. Vidéken általában ismerik egymást az emberek. Így is számítani kell arra, hogy különösen nagy városokban olyan elemek, akik nem óhajtják felvenni a kapcsolatot az illető hitközséggel, hosszú ideig rejtve maradnak.

Lehetséges, hogy e nehézségek okozták, hogy az Országos Szabályzat említett két paragrafusa, különösen a 86. § b., csupán hallgatag papirosra nyomott néma betű maradt. Pedig sok minden hitéleti részletproblémát a számok ismeretének tükrében egészen másként láthatunk. Döntő jelentőségű a legalább megközelítőleg pontos adatok ismerete a tervezés számára. Ha a számok törvényszerűségével többet foglalkoztunk volna, talán előre készen álltak volna terveink az új és új szakaszok számára.

KÖRLEVELÜNK ebben is – mint sok minden más területen – kezdeményezőleg lépett fel. 1954 folyamán a vidéki rabbikar tagjai saját községkerületük, illetve hitközségeik és szórvényaik adatait összegyűjtötték. E munkában minden vidéki rabbi tevékenyen részt vett. Az észak-magyarországi községkerület adatait a miskolci

hitközség gyűjtötte össze, amiért e helyen is köszönettel tartozunk.

Az így összegyűjtött adatok természetesen nem pontosak. Az utolsó megközelítő adatgyűjtés 1949-ben történt. Az 1954 tavaszán és nyarán összegyűjtött adatok az 1953. december 31-i állapotnak felelnek meg a legtöbb helyen. Az 1949-es adatok az 1948. december 31-i állapotról szólnak. A két adatfelvétel összehasonlítása érdekesen mutatja öt esztendő változásait.

(folyt. köv.)

Dr. Schindler József

VIDÉKI ZSIDÓSÁGUNK II.²⁰³

Az adatgyűjtés legideálisabb megoldása az lett volna, ha elkészítettük volna a vidéki zsidóság teljes névsorát az összes – hitéleti szempontból fontos – adatokkal. A munka így átnyúlna a szociográfiába. Csak az ilyen, egészen pontos adatok ismerete tenné lehetővé az egyes területeken egyre koncentrálódó hitéleti munka lelkiismeretes ellátását. Ha minden vidéki zsidónak személyi lapja lenne – mint ahogy Hirschler Pál²⁰⁴ zsl. íróasztalán ott állott híveinek kartotékja –, az érintkezés nehézségei megoldódának.

Első közleményünk megjelenése óta a Magyar Izraeliták Országos Irodája adatgyűjtést rendelt el az összes hitközségekben. A beérkezett adatok első, nyers összesítését az Intézőbizottság Végrehajtó bizottságának legutolsó ülésén ismertették.

Körlevelünk örömmel jegyzi fel ezt az eseményt mint [egy] régi szükséglet utólagos megvalósulását. Köszönjük az Országos Iroda vezetőségének e munkáját. Közleményeink talán így sem lesznek érdektelenek, mert alkalmat adnak egyrészt a két adatgyűjtés alapján kölcsönös helyesbítésre, másrészt egy esztendő különbségei is utalnak majd előttünk ismert általános törvényszerűségekre.

²⁰³ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1955-ös évfolyamában jelent meg.

²⁰⁴ Hirschler Pál (1907–1944), rabbi, hittudós, székesfehérvári főrabbi. 1944-ben a Holokauszt áldozataként hunyt el.

Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az 1946-ban tartott számlálást I;, az 1948. december 31-i állapotnak megfelelőt II;, az 1953. december 31-i állapotnak megfelelőt III;, végül pedig az Országos Iroda mostani számlálását IV; jellel jelöljük.

II.

A vidéki zsidóság lélekszáma III;-kor 20.000 körül lehetett. Ez összehasonlítva a II;-vel 40%-os csökkenésnek tűnik. Az eredményt a következő számítások alapján nyerjük. A II; számlálás végeredménye 37.913 lélek. Ebben bennfoglaltatnak a Nagy-Budapesthez csatolt peremvárosok 4265 főt számláló népessége. A mai vidéki területre vonatkoztatva 33.648 főből indulhatunk ki.

Valószínűnek kell tartanunk, hogy a II; 33.648-as szám magasabb a valóságos lélekszámnál. A gyűjtés idején az adatszolgáltatók olyan szempontokat éreztek, melyek következtében magasabb számokat jelentettek.

Csupán egyetlen példa. A szegedi hitközség egyik volt vezetője Budapesten állandóan 2.500 szegedi zsidóról beszélt, 1946–1947-ben. A II; 1.800 lelket tüntet fel Szegeden. Bizonyos, hogy már 1947-ben sem volt 1.800 lélek, legfeljebb 1.650. III;-ban a lélekszám csupán 970-re tehető. Így az II;-ban [a] lélekszám 1450 körül mozgott. Az ilyen nagyarányú, durva, láthatóan szándékos tévedés csak néhány nagyvárosra vonatkozik. (A Duna–Tisza közti 1945–46-os magas lélekszám megmagyarázására még később visszatérünk.)

Az 500 lelken aluli hitközségek adatai rendszerint megközelítően pontosak.

Ugyanakkor a III; felvételben sok helyen alacsonyabb számokat kaptunk a valóságosnál. Az utolsó esztendőekben odaköltözöttek a létszámban nem szerepelnek.

Összevetve tehát a három adatot:

I; 1946	II; 1948. XII. 31.	III; 1953. XII. 31.
42.124	33.648	20.000

A csökkenés a szükséges kiigazításokat figyelembe véve I; és II; között 20%, II; és III; között 33%, I; és III; között 50%!

Vagyis a mai vidéki zsidóság a visszatértek felét sem éri el!

III.

Különösen erősen jelentkezik a csökkenés a nagy létszámú hitközségekben. Amíg II;-ben 23 hitközségben élt 300 léleknél több zsidó, addig III;-ban csupán 10 hitközségben!

A legnagyobb lélekszámú hitközségek összehasonlító adatai a következők:

	II;	III;		II;	III;
Debrecen	4.500	3.500	Békéscsaba	434	197
Miskolc	2.357	1.574	Hódmezővsh.	430	280
Szeged	1.800	970	Sopron	408	255
Nyíregyháza	1.000	591	Szombathely	372	?
Pécs	928	477	Karcag	363	?
Makó	760	380	Hajdúnánás	362	?

Kisvárdá	650	355	Baja	360	180
Szolnok	577	320	Sátoraljaúj.	360	204
Kaposvár	574	419	Székesfehérvár	346	285
Győr	531	585	Orosháza	328	200
Kiskunhalas	462	169	Nyírbátor	325	191
			Pápa	317	289

Ha nem a községkerületek beosztása, hanem a földrajzi tagozódás szerint és a II; számlálás adatai szerint 4 részre osztjuk az országot, a következő arányokat találjuk:

	II;	III;	
Dunántúl	7.163	5.000	30%
Észak-Magyarország	5.991	3.500	40%
Duna–Tisza köze	3.416	1.000	71%
Tiszántúl (teljes Csongrád és Szolnok megyével)	17.078	11.000	38%

Fentiekből kitűnik, hogy a csökkenés a legkisebb a Dunántúlon, és a legnagyobb a Duna–Tisza közén.

Még szembetűnőbb ez a különbség, ha a dunántúli és a Duna–Tisza közén lévő városokat hasonlítjuk össze.

Pécs kivételével, melynek II; adata (928) valószínűleg szintén nem megbízható, a nagyobb városok a következő képet adják:

	II;	III;
Kaposvár	574	419
Győr	531	585

Székesfehérvár	346	285	
Pápa	317	289	
Sopron	408	255	
	2.176	1.833	lélek.

Ha tehát Pécs és Szombathely kivételével a dunántúli 300 lelket számláló községek adatait összeadjuk, a csökkenés csupán 343 fő, azaz 15%!

A dunántúli 15% és a Duna–Tisza közén található 71% magyarázatára a következő közleményben térünk vissza.

(folyt. köv.)

Dr. Schindler József

VIDÉKI ZSIDÓSÁGUNK III.²⁰⁵

IV.

A Duna–Tisza közti zsidó települések elnéptelenedése az utolsó tíz esztendő legfeltűnőbb jelensége. Az elnéptelenedés irama felülmúlja a dunántúli régi hitközségek múlt századbéli elnéptelenedési folyamatát.

A Duna–Tisza közti hitközségek, különösen a Szeged–Budapest vasútvonal mentén fekvők, a 18. század végén alakultak. Fejlődésük csúcspontját a századforduló körül érték el. A Kecskeméten 1871-ben befejezett zsinagóga egy fejlődő közösség szép reményeit igyekezett formába önteni, míg az 1907-ben Cegléden, Baumhorn Lipót²⁰⁶ által épített templom a fejlődés csúcspontján már áthaladt hitközség számára készült.

A tragédiában Kiskunhalas kivételével az egész Duna–Tisza közti zsidóság megsemmisült. A visszatértek száma az eredeti lélekszám 15%-ára tehető.

Ugyanakkor a visszatérés után lehúzódtak Budapestről nagy számba[n] olyanok, akik az élelmezési és lakásviszonyok következtében inkább vidéken óhajtottak új életet kezdeni. Ezek mellett nagy számban telepednek meg Borból visszatért munkaszolgálatosok, és ezek Budapesten vagy egyéb helyen megmaradt hozzátartozóikat is lehozzák.

²⁰⁵ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1955-ös évfolyamában jelent meg.

²⁰⁶ Baumhorn Lipót (1860–1932), jelentős magyar zsidó építész, számos magyarországi zsinagóga tervezője.

A felvidéki volt bori munkaszolgálatosok egy csoportja is megragad ezen a vidéken, hiszen családjából már senki sem maradt, és semmi sem vonzza a teljesen elhagyott otthonba való visszatérésre.

Különösen nagy számban telepednek meg a fent jelzett csoportok Kecskeméten. A bori út állomásai: Temesvár–Szeged–Kecskemét–Budapest. A pihenőhelyeken rendszerint leválik néhány ember, és ott megtelepszik. A kecskeméti letelepedést az is előmozdította, hogy az országos segítő munka mellett igen nagy arányú és ügyes helyi segítő tevékenység kezdődött vállalkozó szellemű egyének vezetésével. Ennek eredménye, hogy volt olyan nap, amikor ezer főre főztek, és ezek között ötszáz volt az átvonulók száma.

Noha a kecskeméti zsidóság megmaradottjainak száma csupán 209 volt, 1945-ben már 410 megtelepedett személy volt Kecskeméten.

A visszatért kecskemétiek megoszlását a következő táblázat mutatja:

	elhurcoltak száma	visszatértek			
		férfi	nő	össz.	%
téglagyár	970	5	84	89	9%
Gestápo	101	6	1	7	7%
munkaszolgálat	330	83	–	83	25%
Budapesten	23			23	
megszökött	2			2	

egyéb	5	5
	1431 lélek	209 13%

Tehát 201 nem Kecskemétről származó személy élt 1946 elején Kecskeméten. A gazdasági élet megélénkülése ezek számát megszorította, és 1946. júniusban 472 megtelepedett személyt számláltak.

1947-ben megkezdődött a felbomlás folyamata. Noha a város gazdasági életének fellendülése és közigazgatási központtá való emelkedése új és új elemeket vonzhatott volna, a régi kecskeméti családok elveszett szeretteik emlékének nyomasztó hatása következtében igyekeztek elhagyni a várost. Az odajött budapestiek is lassan visszatértek a fővárosba, és így példa nélkül álló, feltartóztathatatlan csökkenés következett be, melyet a következő táblázat mutat.

1946	472	1950	159
1947	352	1951	136
1948 I.	327	1952	88
1948 XII.	276	1953	94
1949	221	1954	80

Ugyanezt a jelenséget, noha kisebb mértékben, megfigyelhetjük a szomszédos hitközségekben is.

	1946	1954	%
Cegléd	146	82	45%
Nagykőrös	111	59	46%
Kecskemét	472	80	83%
Kiskunfélegyháza	198	57	66%
Csongrád	63	19	70%
Kiskunhalas	630 (?)	162	74%

A dunántúli városok aránylag kisebb csökkenése (15%) és a Duna–Tisza közti városok rohamos elnéptelenedése több tényezőre vezethető vissza.

1. A Duna–Tisza közén – amint ezt láttuk – 1945–46-ban jelentős mértékben telepedtek meg budapesti és távoli vidékekről származó zsidók, akik néhány év múlva visszatértek eredeti helyükre, vagy továbbmentek. Ahol ezek száma aránylag nagy volt (Kecskeméten 60%), ott az elnéptelenedés is nagyobb, ahol kisebb volt, ott az elnéptelenedés is kisebb. A Cegléden és Nagykőrösön tapasztalható kisebb elnéptelenedést az is magyarázza, hogy ide visszatértek a Gestápo által elhurcolt öregek (mindkét helyre kb. 20–25), és ezek újra megházasodva egyrészt a lélekszámot gyarapították, másrészt öregek lévén nem vándoroltak el.

A Dunántúlon az őslakosság tért vissza, idegenek kisebb számban.

2. Dunántúlon a kisebb falvakból behúzódtak a nagyvárosokba. Ugyanez történt Miskolcon is, ahol a lakosság nagy része kicserélődött. A városiak eltávoztak, és a falvakból a hitközség újra feltöltődött. A Duna–Tisza

közén ilyen kis falusi települések nem voltak. Kecskemét egész környéke a következő kis falvakból állt 1945-ben. Fülöpszállás 10, Lajosmizse 16, Kerekegyháza 3 lélek. Ezek lakói később a közbülső állomást átugorva távoztak településeikről. Így az eltávozottak helyét újabb települők nem ellensúlyozták.

A vándorlás ilyen irányának magyarázataként oly okok jelentkeznek, melyek nem tartoznak szorosan közleményeinkbe. Nem kétséges azonban, hogy e tényezők felfedése nemcsak az utóbbi 10 esztendő, hanem a magyar zsidóság utolsó 200 esztendejének történelmi képéhez jellemző színeket szolgáltatna.

Dr. Schinder József

A VIDÉKI ZSIDÓSÁG KORMEGOSZLÁSA²⁰⁷

A KÖRLEVÉL utolsó számaiban részletesen foglalkoztam a vidéki zsidó népesség számával. E vizsgálatokat és a belőlük levonható következtetéseket korántsem merítettem ki. Igen sok adat van még birtokomban, és még több adat megszerzése volna ajánlatos.

A következő sorokban egy speciális, de döntő jelenséget ragadok ki: a kor szerinti megoszlás állapotát. Az adatok megszerzésének nagy nehézségei nem engedik meg a mindenoldalú következtetéseket. A megvizsgált hitközségek kiválasztását az a gyakorlati szempont döntötte el, hogy ezek pontos adatait sikerült megszerezni. Az így nyert adatokat azonban igyekeztem úgy csoportosítani, hogy a különböző jellegű települések viszonyai kidomborodjanak, és így az ország más vidékein lévő kormegoszlásra is következtetni lehessen. Ezt a szempontot döntő fontosságúnak tartom, mert a zsidó jövődő felmérésére vonatkozólag figyelmeztető gondolatokat ébreszt.

A megvizsgált zsidó települések a következők: 1. Baja, 2. Baja szórvány (Bácsalmás, Bácsbokod, Bátmonostor, Csátalja, Gara, Hercegszántó, Katymár, Nagybaracska, Sükösd, Vaskút), 3. Hódmezővásárhely, 4. Kalocsa (incl. Dunapataj, Géderlak), 5. Kiskunfélegyháza, 6.

²⁰⁷ A cikk eredetileg a *Vidéki Rabbikar Körlevele* című időszaki kiadvány 1955-ös évfolyamában jelent meg.

Kiskunhalas, 7. Kistelek, 8. Orosháza, 9. Szentes, 10. Tiszántúl-közép szórvány (Okány, Sarkad, Szeghalom, Vésztő), 11. Tótkomlós.

A fenti települések lakói közül Ausztriából tért vissza nagyobb részben: 3. 4. 6. 7. 8. 9. 10. 11., jelöltük I. jellel; Auschwitzból nagyobb részben: 1. 2. 5., jelöltük II. jellel.

Általában 5 korosztályt kapcsolnak egybe, míg a további felosztás a munkához való viszonyból adódik. Ezt a módszert követik már hosszú ideje.

Ennek alapján a következő további kapcsolatok alakulnak: 1. 0–14 év, 2. 15–29 év, 3. 30–44 év, 4. 45–64 év, 5. 65 évtől–.

Sajátos viszonyaink figyelembevételével és a helyes értékelés végett a későbbi adatközlésekben tovább kell részletezni az adatokat, különösen a 4. korcsoportban, és ezen belül az egyes évtödök arányait figyelemmel kell kísérni.

A települések kormegoszlása abszolút számokban:

	I. H.mező vásárh.	Kalocsa	Kk.halas	Kistelek	Oros háza
0–4	–	2	2	–	2
5–9	11	2	12	11	10
10–14	15	2	5	4	2
15–19	21	2	7	5	8
20–24	9	–	5	2	4
25–29	1	1	2	2	9
30–34	13	2	10	5	9

35–39	3	1	5	1	5
40–44	23	4	15	4	8
45–49	25	4	14	7	11
50–54	29	5	12	7	14
55–59	22	6	16	6	26
60–64	22	2	20	3	13
65–69	33	4	15	6	25
70–74	25	3	16	1	20
75–79	7	5	6	1	8
80–89	3	1	6	–	7
90–	–	–	–	–	1
Összes:	262	46	168	65	182

/ a táblázat folytatása a következő oldalon:

/a folytatás

	Szentes	T.túl szórv.	Tót komlós	II. Baja	Baja szórv.	K.kun félegy.
0–4	1	–	3	13	1	3
5–9	8	7	3	14	2	13
10–14	2	1	–	2	–	–
15–19	–	2	1	5	–	–
20–24	–	1	1	3	1	–
25–29	–	3	–	2	–	–
30–34	7	–	–	19	3	1
35–39	1	–	1	11	3	8
40–44	2	8	4	16	2	10
45–49	14	12	7	25	3	7

50–54	9	10	2	15	2	9
55–59	15	11	4	14	9	6
60–64	10	3	2	17	4	2
65–69	13	4	4	5	–	–
70–74	10	2	2	7	–	–
75–79	6	3	2	6	2	–
80–89	5	4	2	3	–	–
90–	–	–	–	–	–	–
Össz:	103	71	38	177	32	59

A túloldalon lévő százalékarányokat a két csoportban összesítve a középarányosok:

	Ausztriából	Auschwitzből
	visszatértek:	
0–14	11,23%	17,91%
15–29	9,20	4,11
30–44	14,01	27,24
45–64	38,82	42,16
65–	26,74	8,58
	100,-%	100,-%

Az évtödönkénti százalékmegoszlást mellőzzük egyelőre, és a második szempont szerint közöljük a százalékarányt.

	0–14	15–29	30–44	45–64	65–
I.					
H.m.vásárhely	9,91%	11,82%	14,87%	37,39%	25,94%
Kalocsa	13,02	6,52	15,21	36,83	28,19
K.kunhalas	11,3	8,32	17,84	36,89	25,58
Kistelek	23,1	13,9	15,4	35,5	12,2
Orosháza	7,7	15,5	11,9	35,2	33,6
Szentes	10,7	–,-	9,8	36,6	33,-
T.túl szór.v.	11,95	8,43	11,26	50,69	18,27
Tótkomlós	15,9	5,3	13,2	39,4	26,2
II.					
Baja	16,4	5,7	26,-	40,2	11,7
Baja sz.	9,37	3,12	24,99	56,24	6,25
K.kunfélegyh.	28,-	–,-	32,-	40,-	–,-

Természetesen e százalékszámok ismerete is csak akkor értékes, ha összevetjük a többi népesség arányszámaival, vagyis ha a normális kormegoszlást vesszük figyelembe.

E célból összevetjük a fenti százalékarányokat Burma, Dánia, Norvégia és Izráel megfelelő számaival, továbbá [a] Pesten 1869-ben élő zsidó lakosság megfelelő számaival.

	Burma	Dánia	Norvégia	Izráel	Pest! 1869!
0–14	37,4	26,5	24,9	32,9	33,07
15–29	28,2	20,4	20,2	23,3	33,27
30–44	19,1	21,4	22,8	21,5	18,56

45–64	12,5	22,2	22,3	17,9	12,43
65–	2,8	9,5	9,8	4,4	2,65

Milyen következtetéseket vonhatunk le a fenti adatokból?

1. 10 évvel a deportálás után a maradék zsidóság kormegoszlása teljesen egészségtelenné vált.

2. Amíg a normális kormegoszlás szerint a lakosságnak csupán 15–32%-a tartozik a 45 éven felüliek sorába, addig a magyar zsidóság 40–65%-a.

3. Miután a kormegoszlást gazdasági, kulturális és egészségügyi tényezők befolyásolják, a felsorolt tényezők javulásával az egyes csoportok 0–64 év között a kiegyenlítődés felé haladnak. A zsidóság kormegoszlásában fenti tényezők alárendelt szerepet játszanak, és azt az 1944-es tragédia és az abból fakadó tényezők határozzák meg döntő módon.

Melyek ezek a tényezők?

1. A 10–34 év közöttiek óriási hiánya. Kiskunfélegyházán 10–29 év között, Szentesen 15–29 év között, egyes szórványokon 35 év alatt (Mindszent, Okány stb.) lévő korosztály teljesen hiányzik.

2. Az elmúlt 10 évben történt elvándorlások, melyek elsősorban a fiatalabb évjáratokat és azok gyermekeit érintette.

3. A még nem eléggé kutatott tényező a szaporodás visszaesése az 1910, de különösen az 1930 utáni években. Vagyis a normális megoszlást kialakító egyedek nagyobb része meg sem született.

E néhány adat közlése természetesen csak tájékoztató jellegű. Végleges eredményeket csak akkor közölhetnénk, ha néhány nagyváros, Debrecen, Szeged, Miskolc, Győr, Kaposvár, Pécs adatait feldolgozhatnánk.

A következő lépés lenne a budapesti zsidóság kormegoszlásának felbecsülése. Részletes adatok híján is vannak olyan segédtenyezők, melyek segítségével ez a becslés megközelítő lenne. E kérdéssel egy következő cikkben szeretnék foglalkozni.

-O-O-O-

A statisztikai feldolgozások a múltban nagyobbrészt antiszemita és apologétikai célokat szolgáltak. A belső változások regisztrálása a belső élet kialakítása céljából hiányzott. A haladó zsidó tudomány azonban már indulásakor élt ezzel a módszerrel. Chorin Áron²⁰⁸ volt az első, aki a zsidó iparosok számáról és viszonyairól közöl igen fontos adatokat. Lőw Lipót lapjának²⁰⁹ majd mindegyik száma figyelmeztet erre a szempontra, és felhívásokat közöl adatok gyűjtésére. Reich Ignác²¹⁰ a Béth Lechem²¹¹ két kötetében igyekszik Lőw felhívásait megvalósítani.

²⁰⁸ Chorin Áron (1766–1844), aradi főrabbi, a 18. és 19. századi Magyarország jeles zsidó hittudósa, egyházi írója.

²⁰⁹ Lőw Lipót főrabbi 1858 és 1867 között szerkesztette a Ben Chananja című zsidó vallási és kulturális folyóiratot.

²¹⁰ Reich Ignác (1821–1887), 19. századi magyar zsidó hittudós, a Pesti Izraelita Hitközség Főiskolájának tanára. Életéről lásd bővebben: <https://www.arcnum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok->

Ünnepeltünk – Dr. Richtmann Mózes professzor – e haladó zsidó tudományos látás követője. Alig van Magyarországon valaki, aki az említettek munkáit Nála jobban ismerné. S ez nem véletlen! Egész munkássága – tudományos, tanító és publicisztikai tevékenysége egyaránt – a belső célok meglátásáért és megláttatásáért folyt.

Az emlékfüzet egyik nagyrabecsült munkatársa, cikkének tárgyából merítve a gondolatot, az ismerős zsoltárverssel fejezte be cikkét: „Al táslichenu löesz ziknó.”²¹²

E cikk tanulságai a magyar zsidóságra vonatkoztatva nagyon is indokolnák a zsoltárvers újraidézését. De talán lezárhatjuk azzal a megnyugtató megállapítással, hogy amilyen bizonyosak vagyunk a 75 éves Richtmann Mózes szellemi fiatalságában, úgy szeretnők remélni az előregedett daurausz hoácháraunim²¹³ szellemi fiatalságát. S bizonyosságunk erre: Vöád ziknó ÁNI hu, vöád szévó ÁNI eszbaul!²¹⁴

Dr. Schindler József

magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/r-A2FE9/reich-ignacz-A4035/, letöltés ideje: 2023. május 4.

²¹¹ A *Beth-Lechem. Jahrbuch zur Beförderung des Ackerbaues, des Handwerkes und der Industrie unter den Israeliten Ungarns* (Évkönyv a magyarországi izraeliták mezőgazdaságának, kézművességének és iparának támogatására) a magyar zsidó iparosok Reich Ignác által szerkesztett szakmai és kulturális folyóirata volt, amely 1872-ben és 1873-ban jelent meg.

²¹² „Ne dobj el engem vénség idején...” 71. zsoltár 9.

²¹³ Az utolsók nemzedékei.

²¹⁴ „...öregségig is az vagyok, vénségig is én visellek...” 46. zsoltár 4.

MEGJEGYZÉS A „ZSIDÓMISSZÓ VAGY ZSIDÓÜLDÖZÉS” CÍMŰ CIKKHEZ²¹⁵

A fenti cím alatt megjelent cikkünk szerzőjének, dr. Máthé Eleknek dr. Schindler József szegedi rabbi az alábbi levelet küldte:

Nagytiszteletű Lelkész Úr!

A Theológiai Szemlét rendszeresen forgatom, így érdeklődéssel olvastam az 1960/1–2 sz. 43–48. oldalán „Zsidómisszió vagy zsidóüldözés” címen megjelent dolgozatát. A cikk érdekes történelmi dokumentum. Élesen megvilágítja a Református Egyházban akkor ható különböző erőket. Ebben a vonatkozásban, továbbá a kérdés teológiai oldalát tekintve, az ügy a Református Egyház belügye, melyhez kívülállónak, különösen érdekeltnek, nem ildomos hozzászólni. Igaz, hogy saját tapasztalatainkból sok adalékot szolgáltatathatnánk az akkori idők megnyilatkozásaihoz. Szerény véleményem mégis az, hogy 16 esztendő után nekünk zsidóknak felesleges túlságosan sokat foglalkoznunk az egyházak akkori szerepével, mert a megváltozott történelmi helyzetben, melyben természetesen Izrael népének helyzete is egészen más lett, ezek a kérdések, szubjektív és objektív

²¹⁵ A cikk eredeti megjelenési helye: Theologiai Szemle, 1960/7–8, 243–244. o.

szempontból egyaránt, harmadrendűnek számítanak. A feledés fátyolát borítjuk sok mindenre, hogy ne legyen szükségünk könnytörő ruhára.

Mégis engedje meg, hogy dolgozatának egyik bekezdésére visszatérjek és felhívjam figyelmét az abban közölt téves információra. A 47. p. első bekezdéséről van szó, mely a következőképpen hangzik:

„Még csak egyetlenegy dolgot hadd mondjak el, amit egy ismert írótól hallottam. A megfogalmazásán érzik az író keze, de lényegében igaz a történet. Szegeden a deportálás hajnala előtti estén, a ferences barátokat hívták, hogy kereszteljék meg a zsidókat. Állítólag maguk a rabbik mentek a barátokért és kérésüket azszal indokolták meg: az ő vallásuk nem tud kegyelmet adni, nekik pedig most kegyelem kell és kérik a tisztelendő atyákat, kereszteljék meg őket is. Nyomban 12 ferences barát ment a koncentrációs táborba. Pislákoló gyertyafénynél hajnalig százakat és százakat kereszteltek meg, míg nem jöttek a csendőrök, és megkezdődött a vagyonokba való berakás. Mindenkit nem tudtak így sem megkeresztelni, ezért az akkor megkeresztelt rabbikat oktatták ki, hogyan kereszteljék meg a többieket”.

E sorokban súlyos vád van a szegedi téglagyárba hurcolt rabbik, közvetve pedig a zsidó vallás ellen, mely saját tanítójának kijelentése szerint nem tudott kegyelmet nyújtani kétségbeejtő helyzetben levő híveinek. 1944 tragikus napjaiban a kecskeméti téglagyárban voltam, ahonnan Bergen-Belsenbe deportáltak, és csak 1950-ben kerültem Szegedre. Már előbb tudomásom volt a szegedi gettó életéről. Dolgozatának megjelenése után egyes,

minden szempontból szavazható túlélőktől pontos tanúvallomásokat vettem fel, melyeknek alapján a következő tényállást közölhetem.

1. A szegedi téglagyárban kb. 10 000 ember volt összezsúfolva, közöttük a következő rabbik:

a) Dr. Lőw Immánuel, 91 éves, szegedi főrabbi, több európai és amerikai egyetem díszdoktora,

b) Dr. Frenkel Jenő²¹⁶ szegedi ügyvezető főrabbi,

c) Dr. Dohány József kiskunhalasi főrabbi,

d) Dr. Silberstein Adolf hódmezővásárhelyi főrabbi,

e) Büchler Gyula hódmezővásárhelyi rabbi,

f) Dr. Würdiger József szentesi főrabbi,

g) Dr. Kecskeméti Ármin²¹⁷ makói főrabbi, a Szegedi Tudományegyetem magántanára.

2. 1944. VI. 16-án szállították ki testvéreinket a gettóból a téglagyárba és hozták be a következő napokban a vidéki zsidóságot. A téglagyárból három transzportban szállították el őket: VI. 25-én, 27-én és 28-án. (Szegedi V. csendőrkerületi parancsnokság 827. kp. 1944 körleveléből).

3. VI. 16. VI. 28-a között a téglagyárban sem ferences, sem más katolikus papok nem jártak, kitérések

²¹⁶ Frenkel Jenő (1902–1989), rabbi, hittudós. 1949-ben Izraelbe alijázott, ahol egy ideig tanárként dolgozott, illetve a magyarajkú hazatérőket tömörítő szervezet, a Hitáhdut Olé Hungária elnöke volt. 1989-ben hunyt el.

²¹⁷ Kecskeméti Ármin (1874–1944), rabbi, hittudós, egyetemi tanár, irodalomtörténész, 1898-tól haláláig makói rabbi, a 20. század első felének jeles magyar zsidó tudósa és vallási vezetője. 1944-ben a Holokauszt áldozataként hunyt el.

nem voltak, tehát a c–g pontban felsorolt rabbikra vonatkozóan ez a vádpont esik. Az igazságnak tartozunk annak elismerésével, hogy néhány apáca járt a téglagyárban és élelmiszert vitt a katolikus vallású zsidóknak.

4. A szegedi városi gettóba 3200 zsidót zsúfoltak össze. Ezek közül több száz valóban megkeresztelkedett ez ott töltött utolsó éjszakán, tehát 1944. június 15-ről 16-ra virradó éjszakán. E kereszteléseket egy Dr. Majtényi nevű – tudomásom szerint jezsuita – pap és egy másik, fiatalabb paptársa végezte. Utóbbi nevét a megkérdezettek nem ismerik. A keresztelés előzménye a következő: a gettóból való kiszállítás előtt elterjedt az a hír, hogy akik megkeresztelkednek, azokat nem szállítják tovább. Vajon a kétségbeesett emberek eszelték-e ezt ki, vagy egyházi körök sugalmazták, nem akarom, de ma már nem is tudom eldönteni. Az első feltevésben is lehet valami igazság, hiszen más gyűjtőhelyeken is terjedtek ilyen hírek, de a konkrét esetben a második feltevés sem teljesen valószínűtlen. Lenyomoztam ugyanis Dr. Majtényi előző, ezirányú tevékenységét. A térítést – saját teológiai felfogása szerint bizonyára indokoltan és teljes meggyőződéssel – a zsidó társadalom bizonyos rétegeiben 1944 előtt is buzgón gyakorolta.

5. Valóban pislákoló gyertyafénynél keresztelt, mert a város vezetősége kikapcsoltatta a gettó világítását, s ezzel a bennük levő lelki sötétséget a gettó házaira borították. Az egyes házakban megjelent két paptól azt kérdezték az odaszúfoltak, hogy mit jelent majd számukra a megkeresztelés, megmenekülnek-e? Járatlanok lévén a

teológiában, nem értették a feleletet: „kegyelmet nyernek.” Értették ezt úgy is: ott maradhatnak. Így kapaszkodtak sokan, mint végső szalmaszálba a megkeresztelésbe.

Igazságérzetem mondatja, hogy a kérdés ilyen feltevését még a szerencsétlenek részéről is „a megkeresztelés megment-e bennünket az elhurcoltatástól?” az értékskála alsó fokára helyezem. De ugyanez az igazságérzet helyezi még alacsonyabbra azt a társadalmi rendszert és az azt befolyásoló és támogató összes szervezeteket, mely lehetővé tette, hogy az élet pusztá védelmében ilyen kérdések vetődjenek fel az emberben.

6. A megkeresztelésre hajlókkal szemben hatottak más irányú erők is. Fein Salamon, a szegedi hitközség egyházfia, jelenleg Izraelben él, Schönbrunn Izidorné (Szeged, Jósika u. 4. sz. alatti lakos), berohantak a Jósika u. 4. sz. házba, ahol a legnagyobb tömeget látták, a keresztelő papokat felelősségre vonták, a vízzel telt lavórokat felfordították, a papokat távozásra bírták, dr. Lóránt László, a gettó zsidó rendfenntartó osztagának parancsnoka, dr. Majtényi régi ismerőse, kemény szavakkal vonta felelősségre a papokat. A Margit (ma Gutenberg) u. 12. sz. házában Pick Móric, (meghalt 1944-ben Bergen-Belsenben, özvegye és leánya Bécsben, illetve Londonban él) komoly, megnyugtató szavakkal tartotta vissza a kb. 200 főnyi tömeget és ott így egyetlen személy sem keresztelkedett meg. Ugyanabban a házban Ungár Áron, a zsidó irodalomban jól képzett laikus, bibliamagyarázatokkal igyekezett a szerencsétlen tömeget nyugtatni. Sem dr. Löw

Immánuel,²¹⁸ aki már alig látott, és a súlyos megpróbáltatások testileg is meggyötörték, sem dr. Frenkel Jenő (jelenleg Izraelben él) nem keresztelkedtek meg, így még kevésbé kereszteltek később másokat. A 3–7. pontra vonatkozó adatokat a jelenleg Szegeden élő:

1. Özv. dr. Darvas Károlyné, nyugdíjas,
2. Grüner Marcell, magánzó,
3. özv. Iritz Béláné, alkalmazott,
4. Dr. Lóránt László, a Szegedi Ügyvédi Kamara elnöke,
5. Nemtusák Rózsi, varrónő,
6. Özv. Patzauer Sándorné, nyugdíjas,
7. Dr. Reis Sándor, fogorvos,
8. özv. Schönbrunn Izidorné, nyugdíjas, tisztviselő,
9. Vas László, nyugdíjas tisztviselő, illetve Hódmezővásárhelyen élő,
10. Dr. Deutsch Béla, kórházi főorvos tanúvallomásai alapján állítom.

Jelzem még, hogy kérdést intéztem a már többször említett dr. Frenkel Jenő főrabbihoz és a Bogotában élő dr. Lőw Lipóthoz, akik a szegedi gettó vezetőségének tagjai voltak. Feleletükben mindketten egyértelműleg megerősítik a fentiekben leírt tényeket. Fenti adatok alapján kétségtelen, hogy a névvel meg nem jelölt ismert író legendaköltő (12

²¹⁸ Lőw Immánuel (1854–1944), főrabbi, vallástudós, orientalista, művelődéstörténész a 19. és a 20. század magyar zsidó vallási és kulturális életének egyik legnagyobb hatású szereplője. Életéről lásd bővebben: *Magyar zsidó lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 548. o.

barát, a rabbik kioktatása) fantáziája színezte úgy az eseményeket, hogy súlyos történelmi ítéletté lett a nagyobb részben elpusztított rabbikról és e rabbik lelkében élő zsidó világnézet hatóerejéről.

Tudom, hogy nem a kifogásolt bekezdésben van tanulmányának súlypontja, mégis folyóiratuk előkelő tudományos igénye tette szükségessé a fenti reflexiókat. Néhány év múlva a szereplő személyek még kisebb számban, vagy már egyáltalán nem lesznek az élők sorában, viszont a cikk, mind a folyóirat, mind pedig belső tudományos értéke következtében, történelmi forrásmunkává válhat bel- és külföldön egyaránt. Meggyőződésem, hogy nagytiszteletű Lelkész Úr módot talál majd a tényeknek meg nem felelő, csupán hallomásból átvett részek helyesbítésére és ezzel gyarapítja 16 esztendővel ezelőtt szerzett érdemeit. Akkor néhány ember életét fellépésével és eljárásával sikerült megmenteni, most majd néhány mártírrabbi emlékének fundamentumát segíti a valóság kemény talajára visszaállítani. Egyik sem jelentéktelen, hiszen aggádánk azt tanítja: *„Aki csupán egy lelket ment meg Izraelből, olyan, mintha az egész világot mentené meg.”* (Tb. Sanch. 37. o.).²¹⁹

Szeged, 1960. május 2.

Tisztelője:

dr. Schindler József s.k. szegedi rabbi

²¹⁹ Misna, Szanhedrin-traktátus, 4:5.

A FORRÁSKÖZLÉSHEZ FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

האגדה ספר: רבניצקי. ח. וי ביאליק. ג.ח.

Dvir, Publishing House. Tel-Aviv, 2000.

Babits Antal: *Határolt határtalanság. Maimonidész istenkeresései*, Logos Kiadó, Budapest, 2015.

Borsi-Kálmán Béla: *Változatok az „aba-élményre”. Írások a magyar–zsidó együttélés (és a magyar–magyar kapcsolatok) tárgyköréből*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2022.

Moshe Carmilly-Weinberger: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977*. Sepher-Hermon Press. New York, 1986.

Cseh Viktor: *Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Magyar Zsidó Kulturális Egyesület. Budapest, 2021.

Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Magvető. Budapest, 1981.

Josephus Flavius: *A zsidó háború* (ford. Révay József). Gondolat. Budapest, 1958.

Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest, 1991.

Glatz Ferenc: *Polgári fejlődés, nacionalizmus és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*. In: Történelmi Szemle, 1974/1–2.

Jacob Guttman – Isaac Husik – Scheiber Sándor: *Maimonidész – zsidó filozófia. Zsidó és skolasztikus filozófusok a középkorban*, szerk. Babits Antal, ford. Schmelowszky Ágoston–Tatár György, Logos Kiadó, Budapest, 1995.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris. Budapest, 2001.

Hanák Péter: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat. Budapest, 1984.

Daniel M. Herskowitz: The Maimonides Renaissance in Interwar Germany: The Case of Alexander Altmann. In: Constructing and Experiencing Jewish Identity, Brill–Schöningh, 2022, 90–108. o. DOI: https://doi.org/10.30965/9783657708406_007.
Letöltés ideje: 2023. február 13.

Hornyik János: *A kecskeméti zsidók története*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Gyula, 1988.

Karády Viktor: *A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben*. In: *A zsidókérdésről*. Fűzfa Balázs–Szabó Gábor (szerk.). Szombathely, 1989.

Karsai László: *Holokauszt*. Pannonica. Budapest, 2001.

Káro, Jozsef: *Sulchán Áruch*. Izrael. Jeruzsálem, 2000.

- Kicur Sulchan Aruch – A Sulchan Aruch kivonata.* Franklin. Budapest, 1988.
- Rabbi Lau, Israel Méir: *A zsidó élet törvényei.* Machon Massoret Yeshivat Chaje Moshe. Tel- Aviv, 2000.
- Léon, Abram: *Zsidókérdés Kelet- és Közép Európában.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1985.
- Lipótzky Sándor: *Kecskemét th. város birtokszerzése és a szabad királyi városág kérdése.* Szeged, 1935.
- Lőw Lipót: *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője.* Aigner és Rautmann. Pest, 1868.
- Maimonidész: *Válogatott fejezetek. Első magyar fordítás.* I. kötet, Budapest, Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, 2007.
- Maimonidész: *A tévelygők útmutatója,* szerk. Babits Antal, ford. Klein Mór, Budapest, Logos Kiadó, 1997.
- Maimonidész: *Értekezések az isteni igazságosságról, üldöztetésről, megtérésről és feltámadásról,* szerk. Babits Antal, ford. és a jegyzeteket írta Dobos Károly Dániel, Budapest, Logos Kiadó, 2011.
- Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez.* Fraternitas. Kolozsvár, 1941.
- Dr. Molnár Ernő (összeáll.): *A Talmud könyvei.* IKVA. Eger, 1989.

- Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti életrajzi lexikon*. Kecskeméti Füzetek 4. Kecskeméti Lapok Kft. Kecskemét, 1992.
- Raj Tamás (felelős szerk.): *Biblia = T' nach*. Makkabi. Budapest, 2004.
- Remény – Zsidó társadalmi, közéleti, kulturális folyóirat. Rectus. Budapest, 2009.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris. Budapest, 2003.
- Ben-Sasson, H. H.: *A History of the Jewish People*. Harvard University. Massachusetts, 2002.
- Schindler József: *Egy régi arab anyagelmélet – Az okkasionista atomizmus rendszere, forrásai és kritikája Májmuni alapján*. Arany János irodalmi és nyomdai műintézet Rt., Budapest, 1941.
- Schindler József (szerk.): *Vidéki rabbikar körlevele*. Szeged, 1954.
- Schindler József (szerk.): *Vidéki rabbikar körlevele*. Szeged, 1955.
- Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék. Budapest, 1985.
- Somodi Henrietta: *A kecskeméti ortodox zsidók és zsinagógájuk története*. Aura. Budapest, 1999.

Somodi Henrietta: *Zsidók Bács-Kiskun megyében*. Makkabi.
Budapest, 2001.

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*.
Szerzői kiadás. Budapest, 1986.

Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*.
Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986.

DR. SCHINDLER JÓZSEF FŐRABBI (1918–1962)

Dr. Schindler József 1918. június 4-én, Budapesten született. 1942-ben szerezte meg a bölcsészdoktori végzettséget, rabbinikus diplomáját pedig 1943-ban kapta meg, s még ugyanabban az évben Kecskemétre került. Mivel fiatalemberként lett a helyi zsidó közösség vezetője, rengeteget foglalkozott az ifjúság nevelésével, zsidó tanuló napközit, zenei és irodalmi képzést, ipari és sportszakosztályt szervezett. A közösség építése mellett tudományos ismereteit is mélyítette. Ennek egyik ismert példája az 1941-ben elkészült doktori dolgozata, Egy régi arab anyagelmélet – Az okkazonalista atomizmus rendszere, forrásai és kritikája Májmunin alapján című munkája. 1944 tavaszától elkezdődött a vidéki zsidóság deportálása. Ez a dermesztő sötétség telepedett rá Kecskemét városára, és a tavasz helyett az elmúlás szele érintette meg az egész kecskeméti közösséget. Ő volt az egyetlen ember, aki lélekben és szellemben megtartotta a zsidó gettóba összegyűjtött hittestvéreiben a túlélés lángját. Schindler főrabbi volt az, aki 25 évesen a zsidótörvények által sújtott kecskeméti zsidó közösség élére állt, s aki ezekben a borzalmas pillanatokban is korát meghazudtoló éleslátással, erkölcsi tartással és a tanító szó mindenkori erejével tartotta össze és vigyázta a közösséget. Mikor 1944 tavasza a vége felé közeledett, a kecskeméti zsidó hitközség több mint 1400 tagját már Auschwitzba deportálták. Köztük a főrabbit is, aki tudta, hogy az embertelen kegyetlenséget is túl kell, hogy élje, vissza kell, hogy térjen, mert érezte, hogy arra hivatott, hogy a haláltáborok poklából visszatérő keveseknek legyen pásztorja és lelki támasza. Schindler rabbi végül valóban a Holokauszt borzalmainak kisszámú túlélője között volt, és a második világháború után újra a hitközség élére állt. A visszatérését követő hónapokban a főrabbi feladatául tűzte ki, hogy maradandó és méltó emléket állítson az elhurcoltaknak. Így épült föl a kecskeméti zsidó temetőben az új ravatalozó, ahol megálmodója akarata szerint az elhurcoltak nevét a szentírási citátumokkal, hagyományos szimbólumokkal együtt vésték márványba, és amelyek ott láthatók a mai napig. A főrabbit végül Szegedre szólította a kötelesség, ahol 1950. június 23-án Scheiber Sándor, a 20. század egyik legnagyobb zsidó tudósa, főrabbi, az Országos Rabbiképző Intézet rektora iktatta be, ahol 1962-ig, egészen haláláig látta el a feladatait a legnagyobb lelkiismerettel. A jelen forráskiadvány, amely a vészidőszak utáni meghatározó szerepet betöltő magyar zsidó egyházi vezető teológiai doktori értekezését és kisebb cikkeit, szakmai írásait adja közre egy kötetben összegyűjtve, megkísérel emléket állítani a mára szinte elfeledett főrabbinak amellet, hogy széles körben, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátva tesz hozzáférhetővé egy igen értékes, 20. századi magyar judaisztikatörténeti forrásagyűjtést.